

ISBN 978-86-7587-097-5

Бојана Богдановић

АНТРОПОЛОГИЈА ГРАДА
политичко конструисање простора

SERBIAN ACADEMY
OF SCIENCES AND ARTS

INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY

SPECIAL EDITIONS
Volume 91

Bojana Bogdanović

THE ANTHROPOLOGY OF CITY
the political construction of space

Editor
Dragana Radojčić

BELGRADE 2019

СРПСКА АКАДЕМИЈА
НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА
Књига 91

Бојана Богдановић

АНТРОПОЛОГИЈА ГРАДА
политичко конструисање простора

Уредник
Драгана Радојичић

БЕОГРАД 2019.

Издавач:
ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ
Кнез Михајлова 36/IV, Београд, тел. 011 26 36 804
eisanu@ei.sanu.ac.rs, www.etno-institut.co.rs

За издавача:
Драгана Радојичић

Рецензенти:
др Срђан Радовић
проф. др Љиљана Гавриловић
проф. др Весна Вучинић-Нешковић
др Никола Крстовић

Секретар редакције:
Марија Ђокић

Лектура и коректура
др Ивана Башић
др Станислав Станковић

Превод на енглески
др Соња Жакула

Техничка припрема и штампа:
Академска издања
Београд

Тираж
500 примерака

Штампање публикације финансирано је из средстава
Министарства просвете, науке и технолошког развоја
Републике Србије

Садржај

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ	7
„АНТРОПОЛОГИЈА У/О ГРАДУ“	7
О ПРЕДМЕТУ И СТРУКТУРИ ОВЕ КЊИГЕ	11
ИЗВОРИ ИНФОРМАЦИЈА	15
Кључни појмови	17
1. ГРАД.....	21
Морфологија града.....	24
2. (ТИТОВО) УЖИЦЕ	37
(ТИТОВО) УЖИЦЕ: МОРФОЛОГИЈА ГРАДА	48
3. ПОЛИТИЧКИ ПРЕТЕКСТ ГРАДА	63
Град у перспективи ЈУГОСЛОВЕНСКОГ СОЦИЈАЛИЗМА	67
4. ПОЛИТИЧКИ СИМБОЛИ У ЈАВНОМ ПРОСТОРУ ЈУГОСЛОВЕНСКОГ ГРАДА.....	77
Носиоци политичких симбола у социјалистичкој	
Југославији.....	80
Носиоци политичких симбола у јавном простору	
Југословенског града	87
Подизање споменика Јосипу Брозџу Титу у Титовом	
Ужицу	95
Прослава двадесетогодишњице Дана борца у Титовом	
Ужицу	102
ФОРМАЛНО-СТРУКТУРНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ПРОСЛАВЕ ДАНА	
БОРЦА.....	111

ИДЕОЛОШКЕ ЕСЕНЦИЈЕ ЈУГОСЛОВЕНСКОГ СОЦИЈАЛИЗМА / ФУНКЦИЈА ДАНА БОРЦА.....	122
5. ПОЛИТИЧКИ УРБАНИЗАМ / УРБАНА ПОЛИТИКА.	141
ДИСТРИБУЦИЈА ПОЛИТИЧКЕ МОЋИ У УРБАНОМ ПРОСТОРУ ТИТОВОГ УЖИЦА	143
6. УМЕСТО ЗАКЉУЧКА	154
ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ.....	163
ФОТОГРАФИЈЕ	177
THE ANTHROPOLOGY OF CITY THE POLITICAL CONSTRUCTION OF SPACE	191

Уводне напомене

„Антропологија у/о граду“¹

Према Луису Мамфорду (Lewis Mumford) *град* истовремено представља географски склоп, економску организацију, институционални процес, место друштвене акције и естетски симбол колективног заједништва (Радовић 2017а, 32). Као изузетно сложен феномен, према својој социјалној, економској и демографској структури, захтева комплексан и мултидисциплинаран истраживачки приступ. Не постоји једна свеобухватна синтетна дисциплина која би понудила комплексан теоретски оквир за проучавање наведеног појма. Историја урбаних насеља, развитак градова, урбане структуре, просторни обрасци, као и урбане политике и проблеми, налазе се у фокусу истраживања како домаћих тако и страних географа, архитеката, социолога, етнолога и антрополога, филозофа итд. Дакле, град се временом претворио у место општег интересовања, занимања и стручне и најшире јавности, а питања *урбаног* разматрају се и анализирају на најразличитијим разинама (Radović 2013, 9). Највећи број радова који прати урбанизацију градова, и битне промене у вези с њом, продуциран је у последње три деценије, премда није занемарив и број оних из ранијег раздобља (Ličina Ramić 2018). Први научни радови о градовима који су настајали у периоду друге половине 1950-их и током 1960-их година дотицали су се питања урбанизацијских процеса у градовима, најчешће – пораста броја становника, стамбене политике, недостатка стамбеног простора и, уопште, урбанистичког развоја града, планирање његовог развоја и сл. Научни резултати су понуђени и у

---

¹ Поднаслов је преузет од Томислава Плетенца (Pletenac 2007).

облику краћих радова, што је било логично с обзиром на кратко временско раздобље које се могло истраживати (Ličina Ramić 2018). Са аспекта етнологије и антропологије, насеља урбаног типа проматрају се фокусирајући различита питања и у оквиру различитих контекста. Урбана етнологија/антропологија, која проучава начин живота људи у градским срединама дуго је била синонимом за снажни теоријски заокрет који је увео етнологију у свет семиотике, структурализма и осталих кључних теоријских праваца последњих тридесетак година прошлог века (Pletenac 2007). Урбана антропологија додирује многе дисциплинарне парадигме и приступе (политичке економије, теорије архитектуре и планирања, културалних студија, урбане социологије, културне географије), али се у интерпретацији очитује посебан антрополошки сензибилитет постмодерне критике, те поимање града у контексту живљеног искуства, које, као детерминанта антрополошког урбаног истраживања, претвара град из апстрактне структуре у свакодневну праксу и симболичко место (Low 2006).

Увид у историју урбане антропологије на Западу, која се као посебна грана 70-их година XX века фомирала у оквиру социјалне, односно културне антропологије, те у њену интерпретацију града, омогућава кохерентан корпус радова који произилази из теоријског и аналитичког промишљања и етнолошког проблематизирања града.² Како наводи Весна Вучинић, енглески и амерички антрополози су у своје градове ушли истражујући најпре градове Трећег света. Специфична методологија одвела је истраживаче у етничке енклаве, сламове („дивља“ насеља) афричких и јужно-америчких градова, а затим и у америчка урбана насеља међу мањинске, маргиналне заједнице. Одговарајући на питања етничких и расних проблема, социјалне (не)сигурности,

---

² Најважнији представници су Луис Вирт (Louis Wirth), Роберт Езра Парк (Robert E. Park), Лојд Ворнер (W. Lloyd Warner), Ричард Фокс (Richard G. Fox), Улф Ханерц (Ulf Hannerz) и др.

физичког окружења, суседства, локалног развоја и сл., антропологија је постала „реформаторска наука“. У новије време, фокус урбане антропологије на Западу пребацује се на шире институционалне системе и макропроцесе, при чему се урбани ентитети проучавају у регионалним, националним и интернационалним оквирима. У градовима земља у развоју (као актуелном истраживачком окружењу) питања етничитета, социјалних мрежа, миграната и сл. посматрају се у (нај)ширим и компаративним контекстима (Вучинић 1995, 173–174).

Истраживање архитектонски и урбанистички дефинисаног градског простора као културног феномена и процеса *per se*, у српској етнологији и антропологији има извесну традицију која започиње студијама Тихомира Ђорђевића. Од званичног институционализовања етнолошке науке на прелазу из XIX у XX век, па до савременог тренутка, истраживања града у етнологији (касније и антропологији) у Србији, подељено је на пет консекутивних периода: до 1945. године, доба од завршетка Другог светског рата до седамдесетих година, период од седамдесетих до распада Југославије, деведесете године и почетак XIX века, те последњих десет и више година (Радовић 2017б, 583). Етнографских и етнолошких испитивања у градовима, варошима и варошицама Србије било је од почетка XX века, али знало се да су она умногоме тек у зачетку и недостатна. Она су, међутим, омогућила да се утврди потреба за систематским, трајним, заснованим на савременим теоријским и методолошким достигнућима у светској науци, изучавањима традиција и култура целокупне популације (Пантелић 1995, 12). Демографске и економске промене у градовима у раном XX веку, у Србији су условиле и повремено интересовање етнолога за онодобне градове – досељавање руралног становништва у градове и варошице тадашње Србије довело је етнолошки поиман „народ“ и у градску средину (Радовић 2017б, 584–585). Крајем 50-их и током 60-их година XX века, услед друштвених, економских, културних и политичких промена у

Југославији и Србији (социјалистичка модернизација резултирала је усмереним масовним миграцијама сеоског становништва у градове, што је имплицирало наглу промену демографске структуре, начина живота и културе), фокус теренских истраживања помера се према градским срединама. У Србији је систематско етнолошко истраживање градова почело 70-их година XX века, и то у оквиру пројектних активности Етнографског института САНУ (Радовић 2017а, 36). Сарадници централне научноистраживачке институције из области етнологије и антропологије су фокус истраживања усмерили ка предграђима индустријских градова (Београда, Крушевца, Новог Пазара итд.). Реализацијом пројекта „Етнолошко истраживање у урбаним целинама“ град се и званично поставља као легитимни и пуноправни предмет истраживања. Испитиван је преображај народног живота као последица индустријализације и убрзане урбанизације земље. Поред Етнографског института САНУ, и друге релевантне установе су се укључиле у процес истраживања урбаних тема. Стога је „урбана тематика“ врло брзо постала саставни део бројних појединачних и колективних истраживачких пројеката (Ковачевић 2015, 19). Први радови који су у себи спајали „нову“ методологију (објашњавање) и нов „простор“ (модерну цивилизацију, град) односили су се на полагање испита на факултету, легенде о модним предметима или туристичким местима, пријем у пионирску организацију, одлазак индустријских радника у пензију, понашање у канцеларији, фабрички ритуал пуштања у погон производне траке, првوماјску прославу у Београду, понашање фудбалских навијача (Ковачевић 2015, 19–20). Етноантрополошка испитивања града на прелазу између два века показују знатну методолошку и теоријску ширину. У том смислу се од деведесетих година XX века антрополошки почињу промишљати питања урбанитета, и могло би се рећи да се више не ради само о истраживањима у граду, већ и о истраживањима града, односно да је „антропологија у граду“ постала и антропологија града. У времену након 2000. године увећава

се број урбаних антрополошких студија, а етнологи и антрополози са појачаним интересовањем за „постсоцијалистичке“ теме у све већем броју обављају истраживања и у градовима нашег подручја (Радовић 2017б, 592–593). Захваљујући проф. др Весни Вучинић-Нешковић, од 2003. године најзначајнији проблеми који одређују град као посебан просторни и културни ентитет, као и посебности градског начина живота, проучавају се у оквиру предмета Урбана антропологија на Одељењу за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду.

О предмету и структури ове књиге

Новија (етно)антрополошка истраживања у граду се у различитој мери баве самим градом, односно његовом културом, идентитетом или динамиком (Радовић 2017б, 594). Урбана истраживачка поља су бројна: урбане легенде, урбани фолклор, етницитети, симболички простори, конструкције локалних/урбаних идентитета итд., само су неке од тема које се налазе у фокусу истраживања урбаних антрополога. У академским заједницама континуирано се показује интересовање и за питања места, простора, економије и сл. (Радовић 2017б, 596). Политика такође нуди широк спектар тема (етно)антрополошким урбаним истраживањима: урбане политике, политички конфликти, политичка акција, моћ, кодови власти, политички ритуали итд. Једна од њих – *носиоци политичких симбола у јавном простору града*, транспонована у тему *социјалистичке Југославије*, предмет је студије *Антропологија града – политичко конструисање простора*.³ Наиме, опште је место да је град одувек служио „опросторавању поједине политичке идеологије, воље или

---

³ Књига представља прерађену и допуњену верзију докторске дисертације *Политика употребе простора у социјалистичком периоду на примеру Титовог Ужица* одбрањене 2011. године на Одељењу за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду.

једноставно моћи“ (Bobić 2003). Град рефлектује политичку стварност, осликавајући друштвене, економске и културне односе. Архитектонски склопови и урбана структура градова својим „положајем, димензијама и формом јасно указују на свој значај и функцију у политичком животу заједнице“ (Korić 2009, 85). У зависности од идеолошких постулата доминантних политичких структура настају различите форме *физичке структуре урбаног простора*, кога граде основни системи: кућа, улица и трг (Hegediš 2008, 85). У периоду након II светског рата, у карактеристичним формама физичких структура *југословенских урбаних простора*, на које су утицали: „екстензивна индустријализација, подурбанизација (хипоурбанизација), државно власништво и монопол над грађевинским земљиштем, јака државна контрола над финансијским ресурсима и развојним фондовима градова и партократско и централно управљање стамбеном политиком и њене специфичне одлике“ (Nedučin 2014, 14), распоређен је читав спектар *носилаца нових политичких симбола*, од којих су најдоминантнији и најбројнији били носиоци *југословенских политичких симбола*. Другим речима, у једнопартијском систему социјалистичке Југославије, односно режиму који је имао доктрирано разрађену идеологију и јединствену елиту на власти, град је постао оквир *новог политички митологизованог наратива* у коме су централне „теме“ биле Народноослободилачка борба и револуција, Југославија – држава довољно велика и довољно снажна да буде свестрано хетерогена, маршал Јосип Броз Тито и Партија.

Носиоци југословенских политичких симбола (*топоними и спомен-обележја*) у јавним су се просторима југословенских градова, у највећем броју случајева, прилагођавали *постојећој* физичкој структури (која је условљавала њихову бројност и монументалост), јер су финансијски и/или физички „захвати“ у урбани простор били, углавном, ограничени. Због тога је промишљено распоређивање носилаца „југословенских“ политичких симбола у оквиру постојећег физичког простора града био важан (ако не и примаран) део стратегије

владајуће социјалистичке структуре. Како би се, на дневном нивоу, манифестовала моћ и пласирала адекватна политичка пропаганда, од круцијалног је значаја било пронаћи „кључне тачке“, односно адекватна места за носиоце југословенских политичких симбола у урбаној структури града. То су, на првом месту, била довољно фреквентна места – „чворишта“ урбаног идентитета (тргови, паркови, скверови, улична раскршћа, јавни објекат и сл.) око којих су се концентрисали различити објекти и активности. Међутим, од многобројних градова социјалистичке Југославије који су у својим постојећим урбаним просторима у периоду након II светског рата добили нове носиоце југословенских политичких симбола, пажњу привлачи један (ако не и једини) град у ФНРЈ у коме се десио процес супротан од наведеног: физичка структура града (пре)обликована је како би се позиционирао нови југословенски носилац политичког симбола. У питању је Титово Ужице, у коме је, због значаја и улоге коју је наведени град имао у Народноослободилачкој борби и револуцији, 3. и 4. јула 1961. године одржана централна прослава двадесетогодишњице устанка народа Југославије. Начин на који је владајућа политичка елита (пре)обликовала његову физичку структуру да би позиционирала 4,75 метара висок бронзани споменик посвећен Јосипу Брозу Титу био је револуционаран у сваком погледу (финансијском, оперативном, техничком, функционалном и естетском). Самим тим, инкорпорација наведеног носиоца „југословенског“ политичког симбола у урбано ткиво посматраног града постаје основни предмет истраживања које (пре)обликовање физичке структуре Титовог Ужица разматра као производ деловања представника власти и грађанства у тачно оном односу који диктирају вредности којима се (политичка) заједница руководила.

У методолошком смислу, истраживати и размишљати у/о граду комплексан је посао, јер је неопходно обухватити различите сегменте његовог развоја, посебно ако се истраживач определи за „праћење развоја града и то не само

његовог физичког изгледа, већ друштвене структуре, културе и начина живота, имајући при томе у виду и посебне друштвено-политичке прилике неког подручја“ (Ličina Ramić 2018). Писати и истраживати у/о градовима у социјалистичкој Југославији, поред обраде постојеће литературе и извора, захтева мултидисциплинаран приступ и компаративни метод. Комбинација антрополошког, историјског и социолошког приступа, као и са њима повезане технике, представља адекватан механизам који пружа увид у комплексност квалитативних и квантитативних истраживања људских пракси и производа културе. Примена антрополошки заснованог процеса истраживања требало би да избегне једнострану перцепцију града и укаже на аспекте запостављене од стране других дисциплина. Антрополошки поглед на процес (пре)обликовања физичке структуре урбаног простора Титовог Ужица такође омогућава да се из једног посебног угла, а у оквиру функционалног приступа као теоријско-методолошког оквира истраживања, сагледа невидљива испод видљиве функције, ненамеравано испод намераваног, дисфункционално испод функционалног.

Монографија *Антропологија града – политичко конституисање простора* садржи шест целина. Прво (уводно) поглавље, које са разлогом носи уопштен назив *Град*, даје кратак преглед настанка и развоја градова кроз историју, њихову дефиницију, класификацију, планирање, као и елементе физичке структуре. Друго поглавље (*Титово Ужице*) прати урбани развој посматраног града у оквиру периода отоманске управе (до 1863. године), периода изградње српске државе (од 1863. до 1961. године) и периода након 1961. године (након изградње Трга партизана). Треће поглавље ревидира однос идеологија – физичка структура града у контексту југословенског социјализма (*Град у југословенској перспективи*). Следеће сукцесивно поглавље (*Политички симболи у јавном простору југословенског града*) лоцира и класификује носиоце политичких симбола у физичким структурама југословенских градова (са посебним освртом

на подизање споменика посвећеног Јосипу Брозџу Титу у Титовом Ужицу, церемонију откривања „Маршала“ 3. јула 1961. године, формално-структурне карактеристике прославе двадесетогодишњице Дана борца и функцију обележавања оружаног устанка народа Југославије против окупатора). *Политички урбанизам / урбана политика* је пето поглавље у коме се ревидирају питања урбаних политика, политичке моћи, доношења политичких одлука итд. Последње поглавље (*Уместо закључка*) даје кратак преглед најважнијих закључака и то оним редом којим произилазе из аналитичког поступка.

Извори информација

Проучавање процеса (пре)обликовања физичке структуре Титовог Ужица базирано је на подацима пронађеним у релевантној литератури, архивској грађи, дневној и периодичној штампи, фонду ЈП Дирекције за изградњу у Ужицу, фотодокументацији Народног музеја у Ужицу и приватним фондовима, као и информацијама забележеним током теренског истраживања. У ревидирању кључних појмова ове студије консултована је, на првом месту, обимна *литература* објављена протеклих година (излишно је, у овом тренутку, од бројних теоријских и аналитичких студија, како домаћих тако и страних аутора, издвајати поједина имена и/или радове). Поред расположиве литературе, у појединим фазама израде монографије, истраживање се ослонило на *визуелну и писану архивску грађу*, односно на (до сада) објављену и необјављену архивску (фото)документацију из сређене грађе архивског фонда Историјског архива у Ужицу. Визуелни и писани извори у дневној (*Вечерње новости* и *Политика*) и периодичној штампи (*Вести*, *Време*, *Глас јавности*, *Дани*, *Zarez*, *Република* и *Технички лист*), заједно са фотографијама из фонда ЈП Дирекције за изградњу у Ужицу, фотодокументације Народног музеја у Ужицу и приватних фондова, такође представљају значајан извор података о проучаваном процесу. У „Сл. Гласник РС“, „Сл. Гласник НРС“, „Службе-

ни лист ДФЈ“, „Службени лист СФРЈ“ и „Службени лист ФНРЈ“ пронађене су информације неопходне за целокупан аналитички поступак и обликовање коначне структуре рада. *Теренски део* истраживања спроведен је у периоду од 2009. године до 2010. године у Ужицу. Обављено је десет интервјуа. Уместо упитника са строго дефинисаним питањима, са саговорницима оба пола и старије животне доби (најмлађа испитаница имала је 58, а најстарији испитаник 81 годину) вођени су разговори у слободној форми. Интервјуи су трајали од 52 минута до 4 сата. Разговори су снимљени, а затим и транскрибовани. У овој фази истраживања фокус је био на појединачном, личном проживљеном искуству и размишљању. Овакав начин помера тачку гледишта од „споља“ ка „унутра“, односно предмет истраживања сагледава очима и изражава језиком његових учесника. Сви испитаници су савременици процеса (пре)обликовања физичке структуре Титовог Ужица и прославе двадесетогодишњице Дана борца 3. и 4. јула 1961. године. Критеријум при одабиру испитаника био је различит начин (степен) партиципације у посматраним догађајима, тако да су разговори вођени са: високим функционером СКЈ који је обављао функцију председника Народног одбора општине Титово Ужице у периоду од 1959–1962. године; кћерком грађевинског инжењера и директора грађевинског предузећа које је било извођач радова на изградњи Трга партизана; супругом власника стамбене јединице и подстанарком стамбене јединице који су током изградње Трга партизана расељени; учесницима прославе двадесетогодишњице Дана борца који су том приликом били само посматрачи и учесницима који су у обележавању празника устанка народа Југославије имали јасно дефинисана задужења итд. С обзиром на то да не постоји директно (партиципација) или индиректно (опсервација) учешће истраживача, у разговорима са, у наведеном смислу, хетерогеном категоријом испитаника, лична сећања савременика проучаваних догађаја допринела су објективном сагледавању целокупног проблема и формирању коначне истраживачке евиденције о посматраном проблему. Као корисним се показало

и непосредно познавање локалне средине па, самим тим, и лако успостављање контакта са испитаницима. Као отежавајућа околност временске удаљености у односу на посматрани проблем показала се немогућност проналажења већег броја испитаника, али се број интервјуисаних казивача показао као довољан за сагледавање различитих аспеката посматраних процеса.

Кључни појмови

Архитектура, лат. *architectura*, од грч. *ἀρχιτέκτων* – (главни) градитељ – уметност организовања и конструисања простора, при чему се успостављају међусобни просторни односи између унутрашњости и спољашњости грађевине, односи између ближе и даље околине, те односи у саставу организације насеља.⁴ По свом садржају архитектура обухвата све врсте грађевина намењених друштвеним потребама: стамбене, управне и административне зграде, зграде за културу и просвету, здравствене, саобраћајне, трговачке, рекреационе, привредне и др.

Град, лат. *urbs, civitas* – веће, компактно изграђено насеље, организовано у више или мање повезану, диференцирану друштвену заједницу коју чине грађани по правилу запослени у непољопривредним делатностима⁵; током времена мењао је своје облике и доживљавао велике промене, сложене је структуре и унутрашњих односа и анализира се са позиција различитих дисциплина.

Јавни простор града – под јавним отвореним простором подразумевају се постојећи или планирани простори јавног грађевинског земљишта у функцији неограничене јавне

---

⁴ Hrvatska enciklopedija. 2015. „Arhitektura.“ Pristupljeno 22. februara. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=3761>

⁵ Hrvatska enciklopedija. 2015. „Grad.“ Pristupljeno 22. februara. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=22952>

употребе и приступа (улице, тргови, скверови, паркови, пешачке стазе, проспекти, међублоковски простор код отворене типологије блокова, приобаље, игралишта и сл.) (Михаљевић 2010, 5).

Носилац политичког симбола – средство представљања политичког симбола чији је број теоријски неограничен; носиоци политичких симбола не морају нужно бити предмети, већ и речи (коришћени самостално или у комбинацији са покретима), имена градова и/или географских подручја (који као скупина одређују национално подручје), историјски датуми (који имају важну функцију у историјској слици политичких покрета и ентитета) итд. (Azaryahu 1999, 256–257).

Политички симбол – минимална јединица политичке синтаксе која има сопствено значење и способна је да у означној употреби упути на оно што је предмет разговора; политички симболи стоје уместо политичких доктрина, идеологија, ентитета или покрета (Ђорђевић 1997, 103).

Социјализам, л. *socialis* – друштвени, савезнички – појам који на првом месту описује *политичку доктрину, економски систем*, али и *социјално уређење*, настао је у XVIII веку у Европи као реакција на индустријализацију и капитализам; кроз историју свог развоја појављивао се унутар различитих политичких концепција (утопијског социјализма, анархизма, бољшевизма, демократског социјализма, комунизма, реалног социјализма те самоуправног социјализма), које се залажу како за јавно власништво средстава за производњу, тако и за сузбијање социјалних разлика.⁶

Спомен-обележје – насупрот серијски произведеним објектима урбане опреме, спомен-обележја представљају уникате. Налазе се на улицама, трговима, пасажима или

---

⁶ Encyclopædia Britannica. 2017. „Socialism.“ Pristupljeno 1. juna. <https://www.britannica.com/topic/socialism>

зеленим површинама. Спадају у урбану опрему која има посебно значење, јер служе за обележавање историјских догађаја или значајних личности. Најчешће су то вајарска дела одређене уметничке вредности, а често могу бити и архитектонска дела (Hegediš 2008, 22).⁷

Урбанизам, л. *urbanus* – градски, варошки – теоријска и практична делатност у сврху преуређења старих и изградње нових градова и насеља као плански организованих целина, у складу са естетским, хигијенским и практичним потребама становништва (Вујаклија 1975, 987).

Урбанизација – континуирани процес развоја града, и то не само његовог физичког изгледа, већ друштвене структуре, културе и начина живота, имајући при томе у виду и посебне друштвено-политичке прилике неког подручја (Ličina Ramić 2018).

---

⁷ У спомен-обележја се сврставају и: војно гробље и појединачни гроб, надгробни споменик, спомен костурница, капела и спомен-црква, споменик, јавно спомен-обележје, спомен-плоча, место страдања и знаменито место и други пијететни симбол, који се сматра творевином од значаја за историју и културу и ужива претходну заштиту, сходно закону којим се уређује заштита културних добара (*Нацрт закона о спомен обележјима*. 2015. Приступљено 19. јуна. <http://www.zakon.co.rs/predlog-zakona-o-spomen-obelezjima.html>).

1. Град

„Град, то је драгоцену колективно достигнуће, готово исто тако значајно за ширење културе као и језик“ (Mumford 2006, 57).

Први градови настали су пре отприлике 10.000 година на Блиском Истоку. На основу археолошких налаза, најстаријим градом сматра се Јерихон на западној обали Јордана.⁸ У следећих неколико векова настајала су и друга урбана насеља у Месопотамији, Египту и Сирији. Заједничка карактеристика свих јесте повољна клима подручја на коме су настали, као и природна комуникација и остале повољности које пружа река (Beganović 2016, 18). Процес развоја градова није униформан за све друштвено-историјске епохе. Њихов развој је зависио првенствено од степена развоја производних снага и односа. Од пресудног значаја за развој градова било је откриће нових оруђа и метода у производњи хране: плуга, наводњавања и узгоја стоке. Аграрном револуцијом омогућено је стварање вишкова који су дозавољавали људима да се у пуно већем опсегу почну бавити трговином, мануфактуром и другим активностима (Graovac Matassi 2004). Развојем сеоске пољопривреде, занатства и трговине градови постају снажни центри области и утврђују се низом заштитних појасева. На градове античке Грчке пресудан утицај имала је демократија као облик владавине, тако да је велика пажња посвећена развијању јавних садржаја и јавних простора, који су груписани око агоре, док су нижи стамбени делови углавном развијени по Хиподамусовој шеми: правилна, правоугаона

---

⁸ Encyclopædia Britannica. 2017. „Jericho.“ Pristupljeno 17. juna. <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/302707/Jericho>

мрежа улица (Beganović 2016, 20). Успон градова и урбаног начина живота у античко доба на европском простору досегао је свој врхунац са историјским зенитом милионског Рима (Радовић 2017а, 32–33). У западној Европи први центри занатства и трговине јављају се у процесу развоја властелинства. Градови феудализма, било да су градови-државе, слободни градови (краљевски или феудални) или црквени градови, истичу се својом одбрамбеном улогом (Beganović 2016, 22). Унутар одбрамбених зидина налазе се градови неправилне уређајне основе, док централно место заузима замак-тврђава или саборна црква. Због збијене изградње и ограничености градским зидинама, средњовековни градови су имали посебне композиционе одлике – карактеристичне неправилне градске матрице. Усавршена ратна техника и нови систем утврђења у епохи ренесансе доводе до промена. Проблемом „идеалног ренесансног града“ баве се бројни градитељи и теоретичари: Франческо ди Ђорџо Мартини (Francesco di Giorgio Martini), Леон Батиста Алберти (Leon Battista Alberti) и Винченцо Скамоци (Vincenzo Scamozzi). Многи пројекти засновани су на геометријској правилности, са кружним, полигоналним и звездастим основама и симетрично распоређеним улицама и трговима. Под утицајем античких агора изграђују се нови тргови, центри трговине и друштвеног живота, који, поред значајних зграда, добијају и скулпторски украшене кладенце, базене и лође. На њима се изражава концепција архитектонске целине, јединство архитектуре и урбанизма. Уметничка компонента ренесансе је кулминирала у градовима барока. Тежња за стварањем сложених композиција слободне форме остварује се применом нових облика (монументалне аксе, дијагонале, кружне и овалне форме) и размера градских простора обогаћених планираним ефектима раскошних композиција (Beganović 2016, 23). У доба апсолутизма урбанизам се орјентише ка новим владарским градовима-резиденцијама, са широким правилним потезима и великим, правилним парковима око владарског дворца, који постају центар урбане композиције. Број и величину градова повећава развој

капиталистичког начина производње. Почетком XIX века долази до великих разлика у урбанистичком развоју градова, у зависности од развијености и економског потенцијала држава у чијем су се склопу налазили. Развој индустрије и железничког саобраћаја постају значајни фактори у даљем развоју града, док повећање броја становника покреће питање правилног ширења насеља. Рушењем градских утврђења, добијају се шири појасеви (преуређени у паркове и шеталишта) око старих језгара и подижу нове друштвене грађевине. У XIX веку индустријска револуција била је пропраћена снажном урбанизацијом. Градови су убрзано расли, тако да је крајем XIX века у свету било 16 милионских градова, од којих је 12 било у Европи и један у Северној Америци (Graovac Matassi 2004). Градови постају снажни индустријски и трговачки центри и поље класне диференцијације, социјалних и комуналних проблема. Реакција на овакве услове живота у градовима огледа се у промишљању могућности квалитетнијег становања и општег уређења градова, које је резултирало новим теоријама развоја града. Почетком XX века постављају се основе научног урбанизма и савремене теорије пројектовања градова. Од идеје модерног индустријског града Тонија Гарнијеа (Tony Garnier), преко регионалног модела вртних градова Ебенезера Хауарда (Ebenezer Howard), теорије линеарних градова Артура Сориа Мате (Arturo Soria y Mata), па до серије „раширених“ градова Френк Лојд Рајта (Frank Lloyd Wright), нови концепти су утицали на развој градова широм света, те тако извршили велики утицај на развитак модерног урбанизма (Beganović 2016, 23). Модерне идеје у урбанизму утицале су на градове широм света. Амбициозни пројекти су најчешће значили масовну стамбену изградњу којом је требало задовољити велики прилив становника у градове. Као одговор на нагомилане проблеме градова понуђено је раздвајање функција града у одвојене делове. Посебна пажња је посвећена трећој димензији града – његовом расту у висину. До 1980-их година, проучавање градова модерног индустријског друштва у светским оквирима постулирао је

модернизацијску тезу тесне корелације индустријског и урбаног развоја (Petrović 2004, 21). Развој и ниво урбанизације у неразвијеном делу света у односу на западни модел града системски се репродукује логиком капиталистичког начина производње, што резултира поделом на градове земаља центра, полупериферије и периферије у светским размерама (Wallerstein 1974, 230). Данас на свету постоје 922 урбана подручја у којима живи преко 50% светске популације (Beganović 2016, 29).⁹ Рапидан раст градова донео је нове захтеве који максимално окупирају градско земљиште изградњом објеката (најчешће стамбених и пословних) за тржиште, без вођења рачуна о стандардима и потребама постојећих, али ни будућих корисника простора, и са значајним погоршањем урбанистичких параметара. Џонатан Барнет (Jonathan Barnett) данас препознаје преко 60 трендова у урбанизму као што су еколошки, био-климатски, одрживи, интегрални, дигитални итд. (Beganović 2016, 32).

Морфологија града

Град је током времена мењао своје облике и доживљавао велике промене, сложене је структуре и унутрашњих односа и анализира се са позиција различитих дисциплина,

---

⁹ Нова истраживања Уједињених нација показала су да светска популација све више мигрира из руралних у урбана подручја. По први пут у историји, 2007. године број урбаног становништва је надмашио број руралног. Према извештају *Будућност светске урбанизације* Уједињених нација из 2014. године, 54% светског становништва живи у градовима, с тим да постоје значајне разлике између удела урбаног становништва у развијеним земљама и земљама у развоју. Северна Америка је најурбанизованија (81% становника живи у градовима), док је Африка најмање урбанизована регија. Поређења ради, 2004. године око 45% светског становништва је живело у градовима. У развијеним земљама Европе, Јапану, Аустралији и Северној Америци тај удео се кретао око 80%, док је, са друге стране, у већини земаља Азије, Африке и Јужне Америке удео урбаног становништва био у просеку 35% (Graovac Matassi 2004).

тако да постоји на десетине дефиниција наведеног појма. Најопштије је енциклопедијско одређење које град дефинише као уређено људско насеље, политички (управни), економски и културни центар одређеног подручја, док су општи услови за настанак града природни (не увек пресудни критеријум), саобраћајни (потреба за повезаношћу са ближом и даљом околином) и одбрамбени (потреба за изолацијом).¹⁰ Луис Вирт (Wirth Louis), један од представника Чикашке социолошке школе, наведени појам дефинише као „релативно велику, густу и сталну насеобину социјално хетерогених индивидуа“ (Wirth 1964, 66). У постојећој међународној пракси за одређивање статуса града узимају се, појединачно или се међусобно комбинују, обележја као што су: величина насеља (број становника), градски начин живота, минимални централитет, компакност места, просторна затвореност итд. (Vresk, 1980).¹¹

Типологија градова може се сматрати својеврсним водичем кроз интердисциплинарност (Pušić 2014, 10). Различите дефиниције посматраног појма прате бројне класификације градова у зависности од основних полазних критеријума. Обично се класификације праве у оквиру одређеног географског окружења, у одређеном историјском периоду или према неком другом специфичном критеријуму (према основи плана, просторном склопу, регионално-историјском принципу итд.). Најчешћи (тривијални) критеријуми типологије градова (који се користе у законским регулативама или

---

¹⁰ Одредница „Град“ у *Мала енциклопедија Просвета*, А–Ј, 436.

¹¹ У Србији су у периоду после II светског рата (пописи становништва од 1948. до 2002. године) од стране званичне статистичке службе коришћена два критеријума за диференцију (разграничења) насеља, односно поделу насеља на градска и она која то ниси (неградска). Административни критеријум, по коме се насеља законским прописима проглашавају за градска, и демографско-статистички (комбиновани) критеријум, на основу комбинације двају обележја: величине (броја становника) и процентног удела непољопривредног становништва (Stevanović 2004, 110).

статистичким заводима) су *величински*¹² и *функционални*¹³. Међутим, једну од интересантнијих типологија градова која произилази из сагледавања знатно ширих друштвених процеса, нуди, још почетком прошлог века, истакнути немачки социолог – Макс Вебер (Maximilian Karl Emil Weber). У складу са теоријским, методолошким и искуственим поимањем града као историјског оквира у коме се дешава све (власт, политичка моћ, организација, ауторитет, друштвени сукоби итд.), предлаже типологију градова на: град на Западу, родовски град, плебејски град, антички град и средњевковни град.¹⁴ Вернер Зомбарт (Werner Sombart) пак истиче да свака економска епоха има своје особене урбане форме те разликује потрошачке и производне градове.¹⁵ Поделу на глобалне и градове „ван мреже“ омогућавају нове информационе технологије, те, у том смислу, Саскија Сасен (Saskia Sassen) прави дистинкцију између глобалних градова као центара контроле и моћи мултинационалног капитала и оних којима то нису.¹⁶

Град је настајао и развијао се на различите начине. Форме града и урбане матрице мењале су се у ходу кроз време, често неочекивано и необично (Bobić 2012). Планирање градова произилази из целовитих социјалних, економских, географских, историјских, културних и политичких темеља (R. Radović 2003, 13). Дејан Шабић и Мила Павловић

---

¹² Према критеријуму броја становника градови могу бити: мали (до 20.000 становника), средњи (од 20.000 до 100.000 становника), велики (преко 100.000 становника), милионски (преко милион становника) и мегаградови (преко 10 милиона становника) (Jevtić-Novaković i Đalović).

¹³ Према функцији тј. делатности, градови могу бити: трговински, административни, политички, војни, саобраћајни, привредни, образовни, здравствени, културни итд.) (Jevtić-Novaković i Đalović).

¹⁴ Више о наведеној типологији погледати у Veber 2014, 46–171.

¹⁵ Више о наведеној типологији погледати у Zombart 2011.

¹⁶ Више о наведеној типологији погледати у Sassen 2001.

праве разлику између утицаја *природних* фактора, са једне стране, и *друштвено-економских* фактора (политичких, демографских, културних, социјалних и других), са друге стране, на просторни развој насеља (Шабић и Павловић 2005, 183). *Природни услови* представљају најшири обим и најутицајнији фактор на укупну физичку структуру градова.¹⁷ Аристотел је још у IV веку написао да је „архитектура надопуна природе“, наглашавајући суштинску везу између града, архитектуре и природе. Град настаје на „месту“ које има специфичне и себи својствене јединствене карактеристике. Овде се првенствено мисли на морфологију и рељеф терена на коме град настаје, а која је на први поглед најоучљивија, а затим на свеукупност природних утицаја на форму града (Beganović 2016, 38). Утицај природних чинилаца на планско или непланско оснивање или нестајање градова кроз историју је евидентно. Тако је, примера ради, на обалама реке Инда (данашњи Пакистан), никао плански грађен град Мохенџо Даро око којег се развила једна од најстаријих светских цивилизација (због промене смера реке град је напуштен око 1700. п. н. е.); антички град Помпеја нестао је у згариштима и наслагама пепела након ерупције вулкана Везув; град може да настане/нестане ако је само један од природних услова веома (не)повољан, нпр. минерални ресурс (град Колманскоп у Намибији никао је поред рудника дијаманта; након експлоатације великог

---

¹⁷ Основне групе природних чинилаца су: хидрографија (воде, извори, реке, водоплавно земљиште, баре, мочваре, подземне воде и др.); климатологија (карактер климе, количина водених талога, влажност ваздуха, облачност, учесталост јављања и брзина ветрова, магле, осунчавање, струјање ваздуха, микроклима, снежни покривач, погодност климе за разне намене и др.); конфигурација терена (рељеф, побрђа, увале, равнице, пластика терена и његов карактер, природни елементи); географија (географски положај, облик земљишта, планине, реке, језера); геологија (рудна налазишта, састав земљишта и површинског слоја, биљни свет); природна богатства, налазишта и природне појаве (елементарне незгоде, трусни покрети, суше, поплаве) (Jevtić-Novaković i Đalović).

минералног богатства, град са класичном цртом немачке архитектуре, који је имао плесну дворану, позориште и први трамвајски систем у Африци, остао је напуштен итд.). Природни чиниоци у мањој или већој мери детерминишу и физичку структуру насеља у фази настанка или процесу промене (занимљиви су примери јединствене урбане форме Венеције, која је изграђена на малим острвима у лагуни; карактеристичне лисабонске мреже уских, стрмих и кривудавих улица; централне градске области Њујорка, која је физички одвојена од осталих градских области на острву Менхетн и сл.). *Друштвено-економски* фактори утичу на даљу динамику просторног развоја насеља (примера ради, норвешки град Ставанег, који је пре открића нафте био мало рибарско насеље, данас је седиште нафтних корпорација са савременом и сложеном урбаном структуром; диктатор Екваторијалне Гвинеје гради нову престоницу, Ојалу, дубоко у прашуми (Radonjić 2013); подухватима богатих Емираћана, градови блискоисточних држава пролазе праву ренесансу од стицања независности итд.).¹⁸

---

¹⁸ Услови у наведеној категорији могу се сврстати у: демографске (подаци о броју становника, просечан годишњи природни и механички прираштај, структура домаћинства, кретање становништва, просечна густина настањености, здравствени услови); историјски развој (преглед развоја кроз историју, историјски споменици и историјска места, опште особине, навике и културно стање); саобраћај (значај и правци саобраћајница, видови и врсте саобраћаја, капацитети); привреда (врсте главних делатности, индустрија, пољопривреда, енергетски извори, шумарство, рибарство, лов, рударство, занатство, туризам, угоститељство и трговина); друштвено-социјална делатност (брига о човеку, друштвено уређење, културно-просветно уздизање, социјално-здравствене прилике); уметничка делатност (архитектура, вајарство, скулптура, пластично обликовање, озелењавање); економски фактори (улога водећих градова у развоју привреде, економски развој земље, пораст градског становништва, услови развоја градова); физички фактори (урбанизација простора изражена планирањем и пројектовањем, јединица становања, регионално планирање, републичко планирање, наслеђена изграђеност) и административни фактори (државно уређење,

Сваки град, као целовити просторни оквир, заузима тростепено стратификовани простор: *урбано језгро*, *предграђе* (периферија) и *приграђе* (приградска насеља која нису у физичком смислу део града, али је његово становништво економским, друштвеним и културним везама интегрисано у град) (Танић 1989, 45). Под језгром се подразумевају компактно изграђена (градска) подручја. За компактно изграђено градско подручје различити теоретичари предложили су различите дефиниције: нпр. Пјер Жорж (Pierre Geogge) говори о постојању инфраструктуре, постојању плана града, одређеној економској и социјалној структури, одређеном начину живота, одређеној структури улица итд. Језгра у ужем смислу су углавном историјска градска језгра односно некадашња подручја унутар фортификација (бедема) града. Данас је то, по правилу, центар града, а најчешће се у урбанизму означава појмом *централно пословно подручје града* и реч је о простору који се развио углавном у фази индустријског развоја града (Brozović 2014, 1–2). *Предграђа* се јављају паралелно са измештањем индустријских постројења изван урбаног језгра. Реч *периферија* се најчешће употребљава као урбанистички појам, а у ширу употребу ушла је у другој половини XIX века, након наглог пораста становништва. Често се употребљава као географско-административни појам, а значење јој је, у суштини, исто – периферија је све оно што није у центру, зависно од оног што се центром сматра.¹⁹ Развојем града мења се функција предграђа на које утичу урбана децентрализација (пресељење урбаног језгра и усмеравање насељавања ка периферији), стратификација радничке класе и модернизација саобраћаја. Под *приграђем* (*семиурбанизам*) се подразумева новоосновано или под неким утицајем измењено сеоско насеље које задржава

административна подела и комунални системи) (Jevtić-Novaković i Đalović).

¹⁹ Encyclopædia Britannica. 2017. „Urban culture.“ Pristupljeno 21. juna. <https://www.britannica.com/topic/urban-culture>

релативно издвојену просторну структуру и политичко-административну аутономију, а настаје деструкцијом сеоских насеља под утицајем миграција из урбаног језгра према периферији (и обрнуто). Предграђа и приграђа обухваћена су појмом *субурбије*, који подразумева резиденционалне заједнице које се јављају изван граница урбане зоне, од које су економски и културно зависне. Њихова основна али не и једина функција јесте становање, а карактерише их и извесна политичка самоуправна самосталност.²⁰

Урбани простор града чине комплексни склопови грађених елемената, простора и амбијената, јединица и склопова који, заједнички повезани у интегрисани урбани систем, стварају амбијент и окружје за одвијање сложених процеса урбаног живота (R. Radović 2003, 16). Физичку структуру урбаног простора генерално можемо одредити као простор

---

²⁰ За разлику од Живана Танића, Иван Лајић предлаже двојну стратификацију градског простора на *урбано средиште* и *гравитацијско подручје*. Уобичајено је да се урбано средиште дели на уже и шире градско подручје (у пракси најчешће названо градска околина). Ужа градска подручја представљају именована градска насеља која су у урбаном, комуналном и правном смислу јединаствена и за која статистичке службе објављају јединствене податке. Дефиниција ширег градског подручја је сложенија. Она обухвата насеља у првом окружењу („градски прстен“) ужег градског подручја која су тесно повезана са градом. Најчешће се називају приградска насеља, а статистички су посебно издвојена. У другој фази капиталистичког развоја, у њих се (по правилу) смештају индустријски комплекси. Увођењем индустрије у простор, са свим последицама у његовом физиономском и функционалном преображају, типизирана насеља често добијају индустријски пејзаж. Гравитацијско подручје се дели на ближе гравитацијско подручје (агломерацију) и гравитацијску периферију. Ближе гравитацијско подручје чини састав урбаних и полуурбаних насеља нижег степена централитета него што га има регионално средиште. Гравитацијска периферија је прелазно подручје са другим регијама у којој преовладава најчешће рурално становништво или становништво малих мешовитих насеља (Lajić 2007, 209–223).

који граде међусобно повезани и условљени основни системи: *улица, кућа и трг* (Hegediš 2008, 85).²¹

Улица је основни елемент структуре насеља било ког реда. Поред кућа и тргова, сматрају се основним елементима који чине урбану структуру градова (Hegediš 2008, 87).²² Улица је дефинисана као врло сложен елемент града који постоји као јасна просторна структура, али има и много других функција и значења. Улице су место контакта унутрашњих и спољашњих простора, јавног и приватног, изграђеног и отвореног, статичног и динамичног; оне повезују и раздвајају садржаје, осликавају ниво друштва, животне услове и културу. Посматрани урбанистички елемент, поред примарне (структурне) функције да саобраћајно (колски и пешачки) и визуелно раздваја и/или спаја различита подручја града, блокова и значајних тачака у насељу, има и социјалну улогу као место сусретања и комуникације људи, развијања друштвеног живота и интеграције становника. Самим тим, улица представља значајан истраживачки простор, нудећи широк спектар тема

---

²¹ Урбани простор, поред њих, чине и секундарни архитектонски објекти и елементи, природни ресурси зеленила и водених површина, као и системи урбане инфраструктуре (расвета, саобраћај и његова регулација) (Hegediš 2008, 85).

²² Систематизација улица се врши у зависности од њених суштинских квалитета. Типологија се може извршити у зависности од њеног: *положаја у градској мрежи* (улице вишег реда – магистрале, главне саобраћајнице и саобраћајнице) и улице нижег реда (сабирне, пословне и стамбене)); *геометријских карактеристика* (геометријски правилне улице, као што су праволинијске, кружне, овалне и сл., и геометријски неправилне улице, као последице изразитог прилагођавања морфологији терена или спонтано насталих облика у органски насталим структурама); *намене* (стамбене, трговачке, пословне, занатске итд.); *сложености структуре* (хомогене и хетерогене) итд. (Beganović 2016, 79–81). Већи број улица својом повезаности формира *улични систем* који омогућава функционисање насеља, док *улична мрежа* (скуп свих улица на територији града) дефинише континуитет или дисконтинуитет градског простора.

које се анализирају са позиција различитих дисциплина: улица као простор одрастања („деца улице“), улица као оквир уметничког израза (*street art*, улични свирачи и сл.), улица као животни простор (бескућници) итд. Деведесетих година XX века, као одговор на политичка и друштвена дешавања те турбулентне декаде, у опсег (етно)антрополошких истраживања у Србији укључене су и градске улице, које се посматрају као простори све интензивнијег друштвеног живота, политичких ритуала, демонстрација и других јавних пракси, а између осталог, и предмет симболичке (ре)конструкције, најчешће путем њиховог службеног преименовања (Радовић 2014, 10).

Кућа је основни „градивни материјал“ града.²³ Може бити једноставна или компликована, велика или мала, класична или модерна, улична или дворишна. Некада без шминке, само са неопходним отворима на фасади да би се спојио спољни са унутрашњим простором; некада разуздано шарена и накићена да би очарала своју околину, да би привукла пажњу, завела (Negediš 2008, 17). Анализира се са аспекта намене, обликовања, морфологије и типологије, као и генезе, од постанка до данас, уопштено или у неком специфичном периоду развитка или на одређеном простору (Beganović 2016, 66). Стамбени објекти представљају најзначајније и најбројније грађене облике који се нису суштински (по значењу) одмакли од оне прве куће сазиране од материјала надокхват руке. Нису се одмакли по основном смислу намене: да заштите свог станара од зиме или врућине (Negediš 2008, 90). Током времена мењали су се материјали, технологија и техника градње, као и функција куће. За разлику од XIX века, када се на изградњу стамбених делова градова гледало са становишта практичности, као на скуп објеката, питање становања у XX веку постаје једно од најбитнијих елемената културе друштва. Зато не чуди што је

---

²³ У овом контексту, реч *кућа* користи се као универзалан термин за означавање свих објеката различите намене.

постало поље укрштања ставова и истицања различитости не само различитих архитектонских школа, већ и друштва у целини (Мараш 2014, 56). Кућа се анализира из угла архитектуре (волумен, позиција, форма и сл. објеката различите намене), социологије (утицај друштвеног статуса, економске моћи, нивоа културе итд. на градитељство), уметности (мурали, графити и *stencil* цртежи на фасадама објеката) итд. Кућа је предмет како раних етнографских студија, тако и сложених (пост)структуралистичких антрополошких анализа, које показују сву слојевитост посматраног елемента материјалне културе. Примера ради, Пјер Бурдије (Pierre Bourdieu) настоји да покаже како кућа, предмети и активности које се у њој обављају одражавају кабилску визију света. Укратко, он показује како је организација и концептуализација куће повезана са општим културним концепцијама у том друштву. Кућа се појављује као микрокосмос који је уређен по истим принципима супротности које уређују и остатак универзума, све домене кабилске егзистенције (Ivanović 2010, 41). Подела простора, феномена и активности унутар куће посматра се и у оквиру бинарних опозиција: унутра/споља, приватно/јавно, женско/мушко итд.

Трг је за град оно што је за породичну кућу атриј: добро уређена, намештајем богато опремљена главна дворана (Zite 2006, 3). Као сложен урбанистички елемент градског простора, у зависности од намене, положаја, начина обраде и саобраћајне важности има значајну улогу у животу градова кроз историју.²⁴ Карактер градског *форума* није исти у свим урбаним контекстима. Негде је то трговачки центар, негде жижа интелектуалног, а негде политичког живота.²⁵ Било да је реч о старогрчкој агори, ренесансном тргу инспирисаном класичном архитектуром или савременом тргу који се прилагођава актуелним трендовима у урбанизму и

²⁴ Одредница „Трг“ у *Мала енциклопедија Просвета*, Р–Ш, 413.

²⁵ Одредница „Трг“ у *Opšta enciklopedija Larousse*, 272.

архитектури, „слободни градски простор, потпуно или делимично окружен грађевинама“²⁶ има значајну улогу у композицији економског, друштвеног и културног центра. Трг је простор у оквиру кога се истражују друштвене елите, средњи слојеви и маргинализоване друштвене групе (у социолошком смислу), „идеалне“ димензије, обликовне могућности и мобилијар (у контексту архитектуре и урбанизма), формалне и „неформалне“ привреде (са аспекта економије) и сл. Сета Лоу (Setha M. Low) посматрајући на примеру два трга у Сан Хозеу, главном граду централноамеричке републике Костарике, како се модел културних категорија одређеног друштва преноси и пресликава на делатности као што су архитектура и просторно планирање, показује да трг, као комплексан елемент урбане структуре града, може бити део и (етно)антрополошких истраживања.²⁷

Простор града се може поделити на *јавни простор* који чине улице, тргови, јавни паркови, па чак и унутрашњост јавних објеката и *приватни простор*, кога чине стан, кућа, простор становања. Односи и разлике између ове две сфере града биле су и остале главна тема бројних теорија и пракси. Јавни простори у граду се традиционално посматрају као места размене ставова, знања, искустава становника са различитим пореклом и различитим интересима и као такви су од виталног значаја за даљи развој и опстанак градова (Најер и Рејндорп 2001). Ово су простори који се најчешће перципирају као носиоци социјалних вредности једног града. Разлог томе треба тражити пре свега у чињеници да су ово простори који су карактеристични управо по концентрацији садржаја и догађаја и њиховом преклапању, што је неопходан предуслов за стварање средине која се може окарактерисати као квалитетни простор јавног деловања (Мараш 2014, 9–10). Са друге стране, постоје простори везани за становање, приватну сферу свакодневног живота,

---

²⁶ Одредница „Трг“ у *Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, VII, 486.

²⁷ Више о наведеном примеру погледати у Low 2006, 59–87.

који су веза између јавног и приватног живота становника. То су отворени простори у оквиру стамбених блокова који делују тако да смањују разлике између јавног и приватног и чине просторну границу несталном и променљивом. Мануел де Сола-Моралес (Manuel de Solà-Morales) ове просторе назива *колективним просторима*, местима која су много више и много мање од јавних простора. Колективни простори нису ни јавни ни приватни простори, већ оба истовремено – то су јавни простори за приватне активности и приватни простори који дозвољавају заједничке активности. Богатство једног града, његова архитектонска, урбанистичка и морфолошка различитост огледа се у колективним просторима, у свим оним просторима који су места свакодневног живота, као одраза појединца, али и заједничког идентитета (Мараш 2014, 10).

2. (Титово) Ужице

„Град није само пука рефлексција већ израз друштва у простору, где се нови и трансформисани просторни облици и процеси у друштву налазе у смисленим и комплексним односима међузависности“ (Мараи 2014, 28).

(Титово)ужички регион налазио се у југозападној Србији и заузимао је 11% њене територије (6172км²). Са севера је био ограничен планинама Маљеном и Повленом, са југа реком Увцем, са источне стране висовима Овчаром и Кабларом, а са запада реком Дрином. Припадао је брдско-планинском подручју у коме шуме и шумско земљиште чиниле 43% (0,70ha по становнику), а пољопривредне површине 51% укупног продуктивног земљишта. Географско, привредно и културно средиште ужичког региона био је град (Титово) Ужице, смештен у котлини реке Ђетиње, на надморској висини од 411m која је варирала и прелазила 600 метара. Налазио се на раскрсници важних саобраћајница које су водиле према Београду, Црногорском приморју, Ваљеву, Чачку, Вишеграду, Бајиној Башти и Ивањици (Розановић 1977, 187).

≈

За проучавање прошлости (Титовог) Ужица постоји, по обиму и вредности, неуједначена изворна грађа. Због непотпуности историјских података, не може се створити јасна историјска слика овога краја кроз дуги низ година. Постојеће информације углавном се односе на прецизан географски положај и стратешку важност вароши и њене

околине, док за унутрашње уређење града, демографију и свакодневни живот не постоје потпуни подаци.

Бројна археолошка налазишта (гробнице и споменици) сведоче да су први становници овог краја били Илири (племена Партини и Аутаријати). Гоњени навиком сеобе и пренасељеношћу своје земље, у III веку п.н.е. келтско племе Скордисци настанило се на територији на којој је једна од главних вароши био *Capedun* „у непосредној близини данашњег Ужица, ако не и само данашње Ужице“ (Јиречек 1978, 27). Међутим, досадашња археолошка налазишта нису убедљивије потврдила постојање Капедуна нити дала материјалне разлоге да је келтски Капедун каснија римска муниципија Кап (Игњић 1961, 7). Сукоби са Римљанима који су, из Приморја преко Босне или преко Саве долином Дрине, продирали у ове крајеве, почели су 135. године п.н.е. да би потпуна романизација била завршена тек 15. године пре н.е. Током римске владавине уместо Капедуна јавља се *Малавикум*, самоуправна варош и општина, али и важна саобраћајница ка Босни (преко стапарске површи ка Биосци, Кремнима и Шаргану). После деобе римског царства на Западно и Источно, Малавикум је са ближом и даљом околином потпао под византијску власт. Конкретни подаци за период велике сеобе народа и долазак Словена (до IX века) не постоје, а врло мало је познат и период раног средњег века. Нејасно су га осветлили Константин Порфирогенит и словенски летописац поп Дукљанин: према њиховим подацима, ужички крај је вероватно био у дринској жупанији у оквиру прве српске државе у Рашкој (Игњић 1961, 13). Нарочито је нејасна слика вароши током највеће снаге српске средњевековне државе (XII–XIV век). Хрисовуља манастира Студенице из 1196. године указује на то да је ужички крај био у саставу шире области зване Стари Влах. Подручје Ужица, Ариља и Моравице, поред мачванске бановине, добио је на управу краљ Драгутин од брата Милутина, после силаска са српског престола 1282. године.

После његове смрти, краљ Милутин је узео ове крајеве и припојио их српској држави (Игњић 1961, 15).

Ужице се у писаним изворима први пут помиње у дубровачком документу из 1329. године.²⁸ Први јасни помени Ужица под данашњим именом и на данашњем месту везани су за владавину моћног феудалца *Николе Алтомановића*, господара Рудника, Ужица, Сјенице, Хума и Требиња. Варош са тврђавом била је значајно војно место и у време Лазареве државе и његовог сина Стевана. Први подаци о постојању фортификације у Ужицу потичу из друге половине XIV века и налазе се у делу Мавра Орбина *Краљевство Словена*. Опис утврђења је дао Феликс Каниц (Felix Kanitz):

„Њен доњи део, ослоњен на стрму кречњачку стену, имао је облик троугла нагнутог према југу, чији су се дуги низови спајали у јакој кули која се уздизала на самој обали Ћетиње; висока ужа страна имала је као круну округлу кулу, која је са средњим делом тврђаве, на истуреној страни окренутој вароши, била повезана покривеним ходником. Тај део је чинио неправилан четвороугао са многим малим кулама и огромном главном кулом, која је бранила прилаз вароши... потпуно издвојено лежало је на стеновитом зубу највише утврђење са четири угаоне куле и једном вишом осматрачницом у средишту...” (Каниц 1991, 501–502)

После пропасти деспотовине Ђурађа Бранковића, 1463. године Ужице је потпало под турску власт и постало саставни део смедеревског санџаката. У наредна четири века, варош на реци Ћетињи је израсла у важан привредни центар, са развијеним занатством и трговином, а посебан војни значај

---

²⁸ 9. октобра исте године издата је задужница у којој се помиње Дубровчанка Мила као супруга једног Ужичанина (Поповић 1995, 58).

је добила почетком XVI века, првенствено због ратова са Угарском, али и веза са Босном. Половином XVI века Ужице се помињало као важно трговачко место и варош са јако развијеним занатима. Дефтер смедеревског санџака из 1572. године потврђује да је варош била средиште нахије и кадилука (Игњић 1961, 23). Ово је био и период интензивне трговине са Дубровником, о чему сведоче књиге дубровачког карантина и задужења трговаца. Крајем XVI и почетком XVII века, захваљујући брзом економском развоју, геополитичком значају и порасту становништва, Ужице је добило посебан значај. Од мале вароши прерасло је у велики град. Хаџи Калфа је Ужице описао као „велику и лепу варош смедеревског санџака која доста личи на Меку у Арабији“ (Игњић 1961, 33). Други опис града оставио је турски хроничар Евлија Челебија (Evliya Çelebi):

„Варош је лепа и напредна. На гласу је трговачко место и место у ком је занатство развијено. Становништво Ужица је чисто, богато, господствено, вредно и предузимљиво. Међу становницима има доста умних људи и књижевника. Са све четири стране су брда и виногради. На гласу је бели хлебач ове вароши и јевтина цена свима намирницама...” (Игњић 1961, 34)

Крај XVII века обележио је сукоб Ужичана са Турцима у аустро-турском рату 1683–1699. године. Аустријанци су први пут заузели варош октобра 1688. године, а други пут две године касније, са циљем да се пресече војно-стратегијска веза Србије и Босне, а граница аустријске северне Србије помакне на Дрину (Игњић 1961, 39). Сукоби су се наставили и почетком XVIII века, а главна битка за Ужице водила се 1737. године. Турска посада се повукла из Ужица 3. октобра 1737. године у Босну.

Почетком XIX века, Ужице је прешло у београдски пашалук и постало средиште ужичке нахије. Од Турака је

први пут ослобођено током I српског устанка, 1805. године, а други пут 1807. године. Под српску власт дошло је 1815. године, а варош је постала „после Београда најнасељенија у пашалуку и није била мала ствар ни корист што оно паде Србима у руке – више га нису хтели ни на веру давати Турцима“ (Поповић 2004, 57). Међутим, 1862. године варош је захватио пожар који ће у потпуности променити њен изглед:

„Августовска ноћ са ветром се спуштала на Ужице. Прво на Теразијама, па онда испод Града блеснуше лучеве буктиње. Пламен нагло обузе једну турску кућу. Пламен се брзо рашири теран јаким ветром. Сави се око турских брвнара и високих плотова, поче да гута читаве сокаке, па продре у српски део вароши. За кратко време изнад Ужица се ваљала река од пламена, прождирући све куда допре...“ (Игњић 1961, 127)

После великог пожара у коме је изгорео цео турски део вароши, 1862. године, одлуком цариградске конференције, муслимани су се иселили из града, уз одштету за своја имања која су се продавала општини или имућнијим трговцима и предузетницима. Одласком ужичких Турака у Босну, стабилизовале су се политичке прилике у овом граничном крају Србије, а Ужице је постало потпуно независна и самостална варош. Делови насеља имали су посебне називе, најчешће по топографским одликама, али административно-управне или општинске поделе није било. Ужице се званично сврстало међу вароши 1866. године.²⁹ Ова највиша одредница у систему мреже насеља тадашње Србије означавала је не

---

²⁹ Средином XIX века 8% становништва живело је у градовима што је Србију сврставало на последње место у Европи. Према подели из 1866. године, градска насеља су дељена на окупне вароши и варошице. Вароши је било седамнаест, а варошица двадесет и једна (Предојевић 2004, 221).

само насеље са економским и привредним потенцијалом, већ и насеље које се највишим облицима власти, урбаним начином живота, раслојеним друштвом, структуром садржаја, системом јавних грађевина итд., издвајало из реда околних места (варошица и села).³⁰

Почетком I балканског рата, Ужичани су углавном били мобилисани у Дринску дивизију првог и другог позива, док су се за време II балканског рата у Четвртог и Седамнаестом пуку нашли у средишту војних операција.

Током I светског рата ужичка војска је била мобилисана као засебна групација. По њеном повлачењу ка Овчарско-кабларској клисури, непријатељске снаге су ушле у Ужице 27. новембра 1914. године. Током 1915. године у Ужицу је био успостављен округ коме су припали срезови: ариљски, златиборски, пожешки, рачански, ужички и црногорски. Град је остао окупиран све до 1. новембра 1918. године, када је у Ужице ушао коњички дивизион Тимочке дивизије (Папић 1995, 58–59). Оснивањем нове државе Краљевине СХС 1918. године, Ужице је постало административно средиште шире области која је обухватала: бјелопољски, плеваљски, пријепољски и ужички округ. Крај I

---

³⁰ Најгрубља типологија градова у Србији за време османске власти је на *отворена* и *утврђена* насеља. Отворена насеља су *варош*, *касаба* или *шехер*. Варош значи подграђе или субурбијум једног града, тврђаве или отворено насеље уопште; она је првенствено насељена хришћанима који се баве градском привредом; временом, варош почиње да означава само једну махалу са хришћанским становништвом у насељу у коме је у међувремену преовладало муслиманско становништво. Касаба је насеље са муслиманским становништвом које се бави градском привредом, а поседује главне границе и муслиманска обележја. Шехер настаје из касабе и насељава га претежно муслиманско становништво. Утврђена места су *паланка*, *хисар* и *кале*. Паланке су мања утврђења од слабог материјала, док су хисари утврђења од тврдог материјала без бедема (са једном кулом или без куле); кале је већа тврђава саграђена од тврдог материјала са више кула и јаким бедемом (Којић 1976, 66–68).

светског рата Ужице је дочекало са разореном привредом, док се производња обнављала уз велике тешкоће. Мало је писаних података који се односе на период између два светска рата. Ужице је називано „политичким Сибиrom“ и „градом на крају света“, јер су у њега, по казни, премештани службеници који се нису слагали са владајућим режимом (Марковић 2008, 87).

1920. године са радом је почела *Ткачка радионица*, две хидроцентрале и млин. 1921. године основано је акционарско друштво *Златибор*, са циљем да изгради лечилиште, оснује сточарски завод и започне експлоатацију шума на Златибору. 1925. године група акционара основала је фабрику за прераду коже. У Ужицу је 1927. године почела са радом железничка *Колска радионица*, а 1928. године се преселила словеначка *Фабрика оружја и муниције Јакова Пошингера*. У периоду од 1922. године до 1926. године основане су: *Привредна банка*, *Ужичка прометна банка*, *Ужичка обласна банка*, а обновљене су: *Ужичка грађанска штедионица*, *Ужичка трговачка банка* и *Ужичка привредна задруга*. Развој индустрије условио је развој железничке и путне мреже: 1925. године завршена је пруга од Ужица до Вардишта, 1927. године пут Ужице – Краљева Вода (Златибор), а 1931. године пут ка Бајиној Башти. Стабилизација привреде, производње и промета почела је 1935. године и трајала све до 1941. године. Између два светска рата у Ужицу је постојало више институција из области културе, од којих су најзначајније *Народна књижница* и *читаоница*, која је упркос свим тешкоћама у оснивању и раду, одиграла значајну улогу у просвећивању и образовању становништва ужичког краја. Деловало је и више културно-уметничких и хуманитарних друштава. Она су најчешће била подељена на секција (хорска, рецитаторска, драмска итд.), а бројала су од 40 до 200 чланова. Од других установа културе требало би издвојити и биоскоп, који у Ужицу постоји од 20-их година прошлог века (покренут је лист *Спорт и филм* и основан *Клуб филмофила „Иван Можухин“*). После одлуке

Министарства просвете из 1928. године о спајању обласних позоришта, на иницијативу неколицине професионалних глумаца, основано је *Позориште*, које је, међутим, убрзо премештено у Вараждин. 1936. године основан је и *Радио-клуб*.

Почетак II светског рата зауставио је брз и динамичан развој града. У периоду од 28. јула до 13. августа 1941. године у Ужицу су биле формиране партизанске чете које су учествовале у првим значајнијим борбама са Немцима, који су се под притиском партизанских јединица повукли из Ужица. Град је ослобођен 24. септембра 1941. године. Створена је слободна територија, површине око 19000км², у историографији позната као *Ужичка Република*.³¹ Област је имала сва обележја државности: територију, војску и народну власт. Током 73 дана постојања Ужичке републике (од 24. септембра до 29. новембра) у ослобођеном Ужицу радиле су: фабрика оружја и муниције (које су израђивале производе намењене војној употреби), фабрика коже, *Ткачка радионица*, ложионица са колницом, млин, пекаре, три мање хидроцентралне, занатске радионице, *Народни универзитет*, књижница, читаоница, партизански ателе и штампарија. Слободна територија постала је база устанка, а Ужице седиште Врховног штаба НОПОЈ и ЦК КПЈ. Престала је да постоји 29. новембра уласком Немаца у Ужице.³² Долазак Шесте источnobосанске бригаде и батаљона Ужичког партизанског одреда 6. октобра 1944. године, приморао је Немце да се повуку из града. Ужице је, после краће треће окупације града (у периоду од 7. новембра до 15. децембра), постало коначно слободно 16. децембра 1944. године. У четворогодишњој окупацији ужичког округа уништена су многа материјална добра. Оштећено је 440 стамбених, јавних, индустријских и привредних објеката по градовима и

---

³¹ Територија је обухватала простор између река Дрине на западу, Саве на северу и Увца на југу.

³² Више о *Ужичкој Републици* погледати у Krstonić 1977, 169–182.

селима. Порушено је 56 мостова, а у самом Ужицу од постојећих 9, порушено је 5. Уништена су и два споменика културе из XVII века, Касапчића и Ђулића мост (Алексић 1995, 68).

На свечаној седници која је одржана 8. јула 1946. године, одборници општине једногласно су донели одлуку о промени имена града у Титово Ужице. Предлог о давању Титовог имена Ужицу дао је Добривоје Видић Баја, чије су образложење одборници егзалтирано поздравили:

„Имајући на уму улогу друга Тита као организатора и вође устанка, његов лични допринос и заслуге, и имајући на уму да је друг Тито 1941. године, у тешком времену хитлеровске окупације, из Ужица руководио оружаним устанком и револуцијом, мислим да наш град треба да носи име друга Тита и да се убудуће зове Титово Ужице.“ (Марковић 2008, 58)

Непосредно након коначног ослобођења града, приступило се обнови привреде, посебно њених индустријских капацитета и производне делатности, док су нова предузећа основана у следећим гранама привреде: обојеној металургији, хемијској индустрији, грађевинарству итд. 1955. године завршен је десетогодишњи период изградње, којим је била формирана привредна структура Титовог Ужица. Наведену декаду карактерисала је и инвестициона активност, док је највеће улагање друштвених средстава било оставрено у области индустрије. Изградња објеката (било које врсте) током 70-их година XX века била је умеренија. *Закон о национализацији приватних привредних предузећа* партијска организација и народна власт у Титовом Ужицу организовано су спроводили: национализована су сва постојећа предузећа (у потпуности или делимично), експроприсана је имовина сарадника окупатора, одузета је ратна добит и ликвидиран приватни банковни систем. Основни задатак био је да се у привреди ликвидира приватна својина и ојача државни

сектор, чиме је створена материјална база за плански развитак привреде и убрзање социјалистичког развоја Титовог Ужица (Глигоријевић 1992, 380). Спроводећи наведени *Закон*, градски НО одбор Титовог Ужица затворио је 40 приватних трговачких радњи. Почетком 1946. године на снагу су ступиле и законске одлуке о спровођењу аграрне реформе, а расправе о могућим мерама у титовоужичком округу (одузимање и додела земљишта) завршене су током фебруара исте године. Укинута су великопоседи и онемогућено је увећавање приватног земљишта преко одређеног максимума (Глигоријевић 1992, 380).

≈

У расветљавању динамике промене демографске структуре (Титовог) Ужица, на располагању су подаци из турских дефтера и пописи становништва.³³ Најранији подаци о величини вароши налазе се у турском дефтеру из 1572. године према коме је „у Ужицу било 15 муслиманских махала са преко 550 муслиманских кућа, а на периферији Ужица, налазиле су се 44 хришћанске куће са 26 баштована“ (Алексић 1995, 68). Евлија Челебија бележи да је 1664. године Ужице имало 4800 кућа (Игњић 1961, 32). Стеван Игњић наглашава да ни у једној покрајини Србије није било толико сеоба и етнографских померања становника као у ужичкој нахији. Једна од значајнијих сеоба забележена је 1689. године када је „са обала реке Моравице и из околине Ужица“ у Славонију било исељено око 6000 људи (Игњић 1961, 47). Сталну промену броја становника условљавале су и миграције. Становништво Ужица претежно је било

---

³³ Спровођење пописа на нашем тлу има врло дугу традицију, која се може пратити још од 1834. године, када је на простору тадашње Србије извршен први попис у савременом смислу тог појма. Све до I светског рата пописи су рађени у просеку на сваких пет година, а од 1961. године успоставља се десетогодишња периодика спровођења пописа становништва.

формирано досељавањем. Почетком XIX века, када је Ужице са 20000 становника и око 5000 турских кућа било снажно турско упориште, динарска миграциона струја је прошла преко ширег ужичког подручја. Само за време српске офанзиве 1809. године у ужички крај је преведено 30000 избеглица (Игњић 1961, 76). Један од узрочника масовне имиграције 30-тих година XIX века у ослобођену Србију била је општа политичка, имовинска и лична несигурност у Босни и Херцеговини. Први пописи у ослобођеној Србији рађени су у периоду од 1815. до 1817. године, али не садрже прецизни број становника. Педесетих година XIX века златиборски срез, укључујући и Ужице, имао је 17605 становника. Током наредне две деценије овај број је био више него удвостручен. Становништво се повећало новим досељеницима из Сарајева, Фоче, Лијевна, Требиња, Горажда, Рогатица, Вишеград, Плевља, Пријеполје, Нова Варош (Поповић 2004, 67). Према извештају Примирителног суда у Ужицу, варош је 1861. године имала око 6000 становника (Мацура). Међутим, после великог пожара 1862. године број становника се изузетно смањио, јер су се Турци иселили и углавном вратили из крајева из којих су раније дошли. 1863. године, према попису становништва у Србији, варош је имала свега 2490 становника, што значи да се број преополовио (Мацура). *Закон о местима* из 1866. године, без обзира на демографску слику насеља које је наведене године имало најмањи број становника у својој скоријој историји, сврстао је Ужице у вароши, што потврђује и *Допуна закона о местима* из 1885. године. На основу урбанистичког плана из 1891. године, Владимир Мацура закључује да је густина насељености била између 20–30 особа на 1h у периферним зонама вароши, односно до 80–100 особа на 1h у ближем центру (Мацура). После 1878. године завршено је насељавање Ужица и околине, а спорадична индивидуална досељавања у каснијем периоду нису знатније утицала на етничку структуру становништва. Однос градског и сеоског становништва у другој половини XIX века показивао је константно повећање броја градског становништва, док је

развој трговине и занатства довео до одвајања богатог и сиромашног слоја људи.

Ратови од 1912. до 1918. године однели су у Ужицу на хиљаде живота. На основу до сада прикупљених података, број погинулих у балканским ратовима износио је близу 15000 становника. Овоме се може придодати још око 9000 умрлих услед глади и епидемија колере, тифуса и шпанске грознице од које је у 12 општина златиборског среза само у јесен 1918. године умрло 775 лица (Папић 1995, 58–59).

Током II светског рата у округу је погинуло 6844 лица, док је из самог ужичког среза евидентирано 2599 жртава (Алексић 1995, 68).

У периоду од 1948. године до 1971. године, на основу пописа који су циклично спровођени, бележи се константно повећање броја становника у Титовом Ужицу: од 1961. године до 1971. године укупан број становништва у Титовом Ужицу растао је по просечној годишњој стопи од 1,7% док је у Републици Србији (ван САП-а) раст био свега 1%. 1961. године густина насељености била је 85 становника на км², а десет година касније 101,3 становника на км² (Poznanović 1977, 186):

<i>година</i>	<i>бр. становника</i>
1948.	10151
1953.	13255
1961.	20060
1971.	34555

Табела бр. 1: Демографска структура становништва у Титовом Ужицу у периоду 1948–1981. године (Poznanović 1977, 187)

(Титово) Ужице: морфологија града

Урбанистичку историју (Титовог) Ужица карактеришу три периода: период отоманске управе (до 1863. године), период изградње српске државе (од 1863. до 1961. године) и

период након 1961. године (након изградње Трга партизана) (Кузовић 2018, 50).

Период до 1863. године

У годинама турске управе Ужице је представљао типичан пример брдско-планинске вароши, у коме је топографија терена условила специфичну урбанистичку структуру. На пољу урбанизма, Ужице је следило турске узоре: имало је свој духовни, пословни и трговачки центар – *чаршију* и стамбене четврти – *махале*. Основну урбанистичку јединицу чинила је кућа грађена од дрвета, камена и земље, са крововима од даске и ћерамиде. Куће су биле ниске, једноставне, развијене форме, смештене у пространим баштама, организоване на тај начин да у исти мах испуњавају услове интима са једне стране и контаката са светом са друге стране (Maldini 2009). Оријентална кућа балканског типа ретко се развијала преко једног спрата (Maldini 2009).³⁴ Да је Ужице у првој половини XIX века била права турска варош потврђује и путописац Ото Дубислав Пирх. Он је дао сликовит опис града из 1829. године: „Испод ужичке тврђаве блеште турске куће, ограђене ниским плотом и палисадом, поређане уз брдо (...) Улицама вароши разлива се прави источњачки живот; жене разговарају на бунарима, а кириџије напајају коње (...)“ (Игњић 1961, 81).

Период од 1863. до 1961. године

Након историјских догађаја из 1862. године (велики пожар у коме је изгорео цео турски део насеља, исељавање Турака из града и смањење броја становника са 5700 на

---

³⁴ Поред породичне куће, постојали су следећи организациони типови балканске куће оријенталне врсте: колективне куће, двојне куће, индивидуалне куће у низу, заједничке куће, колективни самачки станови. У општој типологији зграда, постојале су још медресе – верске школе, текије – манастири, ханови – преноћишта за путнике и базари – трговачко-пословни центри (Maldini 2009).

2490), на рушевинама и згаришту старог Ужица развио се нови град. Просторна организација града израстала је из плански засноване реконструкције исламске вароши и тежила узорима које је нудило европско планирање средине XIX века. *Првим урбанистичким планом Ужица из 1863. године*³⁵:

- укинута је велико гробље у центру града,
- укинута је неправилна саобраћајна мрежа, исправљене су осовине улица и уједначена је њихова ширина,
- исправљена је геометрија блокова,
- формиране су пијаче са јавним објектима,
- регулисан је водоток реке Ћетиње,
- уведена је обавеза да се граде објекти на регулационој линији итд. (Kuzović i Stojnić 2016)

Према наслеђеној просторној структури, град се делио на Варош, Главну чаршију, Доњу чаршију (улица према Пожеги), Горњу чаршију (улица према Бајиној Башти), Циганску малу (на обема обалама Ћетиње), Липу и Теразије (Каниц 1991, 510). Централна зона Ужица своје обличје је добила формирањем потеза који се континуално пружа од Немањине улице до локације Алексића мост (Кузовић 2018, 48). Према Првом урбанистичком плану Ужица, „погорела част вароши“ обухватала је простор од Окружног правитељства на истоку до Медресе на западу и од Поште на северу до корита реке Ћетиње на југу:

---

³⁵ Предлог *Првог урбанистичког плана Ужица* дао је окружни инжењер Емануел Шефел маја 1863. године. Због примедби на предлог, Министарство је послало инжењере Јосифа Веселог и Јосифа Клинара да помогну у његовим корекцијама. Крајем 1863. године направљен је *Други предлог плана* који је усвојен 1871. године и био на снази до 1891. године. У складу са снагама и могућностима локалне заједнице, почеле су трансформације урбанизма и архитектуре које су заокружене *Регулационим планом* из 1891. године (Кузовић 2012, 68).

„Ужи градски простор био је од Доварја до почетка Плаже. Дуж главне градске саобраћајнице. То се сматрало градским атаром. Остало су биле катастарске општине које нису припадале том најужем делу града... Он је био сведен.“ (м, 81 г.)

Према првом предлогу регулације, улице су биле рангиране по важности и на основу ранга им је била додељена ширина: главна улица је била најшира саобраћајница, која се протезала од пијаце код цркве трасом коју је заузимала ранија чаршија према западу, преко Уремовачког потока до Медресе (Кузовић 2012, 71). Остале улице су имале мању ширину. Приметна је била тежња да се улице међусобно пресецају под правим углом на свим местима где је то било могуће. Тако је на западној половини плана до краја била изведена правоугаона схема улица. Другим предлогом био је проширен обухват плана на северу и западу града. У делу око главне улице било је много измена: главна улица која се пружала од запада ка истоку није се више уливала у простор трга код Начелства (где се завршавала), већ је настављала да се пружа поред пијаце даље ка *Липи*. Ширина улице у овом делу била је знатно мања него у делу кроз чаршију, али су се саобраћајно повезале источна и западна зона у једну целину. Постојеће саобраћајнице задржале су своје трасе, али су исправљене без прелома осовине између раскрсница. Све попречне улице, у односу на главну, биле су под правим углом и пружале су се од реке до падине брда. У делу између главне улице и реке топографија терена је била погодна и дозволила је да се улице пружају управно на изохипсе без већих последица по саобраћај. У делу изнад главне саобраћајнице терен је добијао све већи нагиб, па су улице биле стрме. У периоду након II светског рата, само је главна улица имала коцку, док су друге биле под турском калдрмом и макадамом.

На основу фотографија са почетка XX века може се са прецизношћу реконструисати изглед стамбених зграда:

варошки део чиниле су појединачне парцеле са објектима од лаких бондручних конструкција у комбинацији са тврдим, махом приземним, партијама зграде. Кровни прекривач од шиндре у наведеном периоду заменила је ћерамида, док се почетком прошлог века јавила и тврда стамбена грађевина (Магазиновић 1965, 44). Стамбени објекти су се налазили у оквиру грађевинских блокова, који су формиран *Првим урбанистичким плана Ужица* из 1863. године, са односом страница од 1:1, 1:2 до 1:3. По облику су били трапезасти (блок поред улице ка Липи), троугаони (поред Душанове и Дубровачке улице) и сложени (пијаца Кнеза Милоша). Димензије страна блокова су биле од 25m до 80m (Кузовић 2012, 71). Током II светског рата велики број стамбених објеката је делимично или у потпуности уништен.³⁶ Почетком 1944. године, број станова у Ужицу износио је 3165 (10,57m² корисне површине по становнику). Просечна старост зграда износила је 50 година, док је већина била саграђена од ћерпича и бондрука (Poznanović 1977, 187–188). Један од главних приоритета *Петогодишњег плана* који је донет 1947. године била је стамбена изградња. С обзиром на то да се до 1955. године број становника удвостручио (са 8500 становника из прве послератне године на 15500, колико је Титово Ужице имало 11 година касније), у наведеном периоду изграђене су 542 стамбене јединице. 1956. године оформљен је Фонд за кредитирање стамбене изградње (Марковић 2008, 58). Стамбени објекти на дефинисаном простору налазили су се у следећим улицама:

- Маршала Тита (5 стамбених јединица)
- Сердар Мићића (15 стамбених јединица)

---

³⁶ Током II светског рата на територији бивше Југославије уништено је укупно 20,5% станова (655.408 стамбених јединица), док је у периоду обнове од 1945. године до 1947. године изграђено и обновљено 176.845 стамбених зграда са 344.987 станова, односно 52,6% порушеног или оштећеног стамбеног фонда; Одредница „Југославија“ у *Мала енциклопедија Просвета*, К–П, 47.

- Рајићева (5 стамбених јединица)
- Страхињића бана (7 стамбених јединица)
- Вите Пантовића (9 стамбених јединица)
- Артиљеријска (22 стамбене јединице)
- Кондина (14 стамбених јединица)³⁷

Први помени ужичких форума узрочно су повезани са трговином, било у самом граду, било у његовој непосредној околини. О развијеној привреди и трговини сведочи посебан закон (канун) из XVI века. Роба која се на ужичким форумима највише продавала била је локалног порекла: житарице, стока, уље, сир, масло, восак, мед, гвожђе и гвоздени производи, текстил, чизме итд. Према *Генералном регулационом плану* из 1891. године, за простор главне пијаце одређено је некадашње турско гробље, које је још тада ишчезло из визуре града (Марковић 2008, 26).³⁸ *Нова*, касније названа *Житна пијаца*³⁹, била је квадратног облика, улицом подељена на два дела. На источној страни налазиле су се пиљаре у зиданим, једноспратним зградама. Дућани су били направљени од *шашоваца*, са предњим делом за размештај робе и *ћепенком* – поклопцем који се, када се радња затвори, спуштао и закључавао катанцем (Марковић 2008, 33). Западни део био је током седмице слободан, а током пазарних дана (суботом и празницима) намењен продаји робе коју су израђивали сами сељаци.⁴⁰ На северној страни биле

---

³⁷ Укупна површина стамбених јединица износила је 2520m², док су споредне просторије заузимале површину од 471m². 77 станова насељавало је укупно 279 особа, тако да је једном становнику припадало 9,03m² стамбеног простора (Марковић 2008, 87).

³⁸ У граду су постојали следећи тргови – пијаце: *Житна пијаца*, *Зелена пијаца*, *Ракијска пијаца*, *Дрварска пијаца* и *Сточна пијаца*. Укупна површина тргова износила је 6695m² (Марковић 2008, 60).

³⁹ Пијаца је добила назив *Житна* јер се на њој углавном продавало жито.

⁴⁰ Жељко Марковић наводи податак да се на *Житној пијаци* продавало: земљано посуђе (лонци, црепуље, пржуље и сл.), предмети од дрвета

су смештене пиљара и чизмарска радња. Јужна страна била је предвиђена за продају ваневропске робе (*колонијал*) (Марковић 2008, 34). На основу наслага ђубрета које је пронађено приликом копања канала за постављања водоводних цеви (1938–1939. године), може се закључити да је на овој страни постојало и место за одлагање отпадака. 1872. године, у току неопходних инвестиционих радова, на средини трга изграђена је *кантарџиница* у облику квадрата на чијим су се странама налазиле четири ваге (Марковић 2008, 27). Темељи зграде били су од сиге, а кров осмостран.⁴¹ Трговачко-занатлијска омладина града Ужица (уз материјалну помоћ Занатлијског удружења и еснафа трговачко-бакалског, абацијско-терзијског, мешовитог, ковачког, обућарског и столарског) подигла је на *Житној пијаци* 1896. године задужбинарску чесму и дала је на коришћење грађанству (Искрин 2004, 96). Један од описа *Житне пијаци* дао је Драгутин М. Прљевић:

„На Житној пијаци постојале су продавнице животних намирница, пиљарнице. Било их је две врсте, на ногарима са кровом од дасака и продавнице у зиданим једносратним зградама. Ту се продавало поврће и воће преко целе године. У хладним данима, нарочити зимским, продавци су се смрзавали и грејали се над жаром упаљеног ћумура који су стављали у црепуље. Ја се сећам већине тих пиљара чија је црнкастомдра боја руку и лица сведочила о промрзавању ових особа које су тако зарађивале за свакодневну кору хлеба...” (Прљевић 2000, 24)

(столови, столице, сандуци за чување рубља, посуде за мешање хлеба, тањира, чиније, заструзи, грабуље, виле, сланици итд.), као и производи са села (од зелениша све до белог мрса и воћа) (Марковић 2008, 27).

⁴¹ Једини цртеж ове грађевине налази се на графици ужичког сликара Драгана Вуксановића, у згради *Гимназије* у Ужигу.

Спорадични подаци говоре да је између два светска рата *Житна пијаца* радила искључиво суботом, а да су на њу ужички трговци и занатлије доносили своје производе, као и сељаци из околине Ужица:

„Онда си могао да купиш како код кога. Код некога си могао да купиш кајмак за десет динара, код другог за осам или девет динара. Имало је случајева да неко дође из далека, рецимо из Негбине, који није познавао цене и продавао је јефтиније. Сир је коштао четири, пет динара, кукуруз је био динар, хлеб два динара. Ја сам 1919–1920. године јео лепињу за грош.“
(Марковић 2008, 30–31)

Током 1941. године на *Житној пијаци* налазила се зграда *Градског поглаварства*, испред које су у септембру исте године инсталирана и, за погубљење четворице затвореника, употребљена вешала (Марковић 2008, 47). Током 1941. године у објекту је радио и први Народноослободилачки одбор. Током прославе Октобарске револуције, 7. новембра 1941. године, кров на средини кантарцинице био је привремено уклоњен да би се поставила говорница за потребе јавног наступа. О догађајима из новембра ратне 1941. године Љубомир Симовић пише:

„Као круна свега, на Житној пијаци, која за ову прилику игра улогу Црвеног трга, на крову Кантарцинице је подигнута трибина на коју су се, заштићени невиђеним обезбеђењем, које је организовао и будно надгледао Слободан Пенезић Крцун, попели чланови ЦК, ПК, ОК, чланови Врховног штаба и штаба Ужичког одреда... На згради Главног штаба, покрај партизанске, вијори се и црвена совјетска заставица са златним српом и чекићем и сија велика петокрака звезда, направљена од упаљених сијалица... Врховни комадант је, вероватно, отпоздра-

вио војничким поздравом и рекао своје чувено:
‘Можете почети!’ , после чега је парада почела.“
(Марковић 2008, 50–51)

Преко *Житне пијаце* прошла је и колона наоружаних радника, полазећи у борбу на Кадињачи (29. новембар 1941. године), након прогласа Народноослободилачког одбора: „Ужицу прети опасност ако се читав град, сви они кадрови, способни пушку носити, не одазову позиву. На браник нашег драгог Ужица!“ (Марковић 2008, 52). На митингу поводом Дана устанка, 7. јула 1946. године на *Тргу ослобођења*⁴² Јосип Броз Тито одржао је говор о доприносу народа уживог краја успеху устанка:

„У Ужицу, поводом Дана устанка у Србији, пред 20000 људи, Тито је говорио на митингу на Тргу ослобођења истичући допринос народа тога краја устанку. Том приликом маршал Тито је нагласио: ‘Свака чука, свака окука на цести нам је позната и будила је у нама успомене на овај славни дан. Овдје се почела стварати народна власт, овдје смо задали непријатељу прве ударце, овдје смо почели откривати унутрашње непријатеље’. Маршал Тито је говорио о задацима у обнови наше земље, о отклањању грешака у раду, о прехрани становништва...“
(Марковић 2008, 58)

Период након 1961. године

У периоду 1958–1961. године спроведене су радикалне трансформације урбаног ткива посматраног града, чиме су отклоњени недостаци у функционалној и просторној структури који су ограничавали и спутавали његов даљи развој. На простору *Трга ослобођења* изграђен је *Трг партизана*. Нових

---

⁴² *Житна пијаца* је 1946. године променила назив у *Трг ослобођења* (Марковић 2008, 57).

19154m² градског трга пројектовале су архитекте Станко Мандић и Милорад Пантовић. За рушење 70 стамбених зграда (које је насељавало 405 чланова породица) и 51 пословне просторије и изградњу нових 330 станова, пословних локала и објеката друге намене, утрошено је 2014929 ефективних радних часова и скоро две милијарде ондашњих динара. Са новим градским тргом град је добио и вредно уметничко дело познатог југословенског вајара Франа Кршинића – 4,75 метара висок бронзани споменик посвећен Јосипу Брозу Титу (Марковић 2008, 213–216). На пројектантско решење новог градског трга утицали су: котлина у којој се налазило место, река, падине околних брда, клима и њен утицај на архитектонску форму и композицију, флора (Панчићева оморика) и грађевински материјал који је био на располагању на локалном тржишту (локални камен, опека, локални клесари) (Мандић 1959, 14). Изазов и отежавајућа околност при изградњи *Трга партизана* била је чињеница да је пројектован и саграђен, за урбанистичке стандарде, у веома кратком периоду (мање од три године) (Кузовић 2018, 48). Трг партизана је била успешна, јединствена, скоро експресно вредна појава у југословенском градитељству и сасвим сигурно један од највећих домета српске архитектуре и урбанизма XX века.⁴³ Градски трг у Титовом Ужицу представљао је јединствен простор урбанистички дизајниран у форми сценске поставке у више нивоа (Мандић 1959, 15). Окружен биоскопом, народним позориштем, народном библиотеком и многим угоститељским објектима, неприметно се спуштао у каскадама ка кеју реке Ћетиње. Цео градски трг пројектован је тако да буде уоквирен зградама које ће изазивати пешачко струјање, односно пренети један део

---

⁴³ Како наводи Михајло Митровић, у Југославији се сматрало да су од свих урбаних решења градских тргова само три била целовита, ликовно свеобухватна, довршена и у свему прихваћена од струке и грађана којима су били и посвећени. Били су то *Трг Револуције* у Љубљани, *Титов трг* у Велењу и *Трг партизана* у Титовом Ужицу (Kuzović 2014).

градског живота на овај простор. Архитекта Станко Мандић је нарочиту пажњу посветио позиционирању бронзаног споменика („Маршала“) и то из правца две улице: Димитрија Туцовића и Краља Петра.⁴⁴ Како не би све било бетонски сиво и камено бело, побринуло се *Шумско газдинство* из Ужица, које је обавило све радње на озелењавању трга: посађене су 3 саднице брезе, 30 садница оморике, платани, липове саднице, као и кестен који је ту био и пре почетка радова (Кузовић 2014). Новине у урбанистичком обликовању које су унете са Тргом партизана односиле су се на концепцију градског блока, начин обликовања објекта у оквиру блока, компоновање фасаде, функцију у граду и обликовање јавног простора, начин сарадње архитектуре и трга, примену скулптуре и примену зеленила у јавном простору (Кузовић 2018, 47). О њему су писали многобројни домаћи аутори (Миленковић, 1962; Максимовић, 1965; Митровић, 1965), страни стручни часописи (*Аноним*, 1964), савремени аутори (Ђокић, 2004, 2009; Бркић, 1992; Марковић, 2008; Миливојевић, 2013; Миливојевић, 2014; Цигановић, 2013), снимљени филмови (*Први грађанин мале вароши*, 1961) итд. (Кузовић 2018, 47). У чланку под насловом „Занимљив покушај уређења простора централног трга у једном малом граду у унутрашњости“ урбанистичко решење *Трга партизана* француски часопис *L'Architecture d'Aujourd'hui* (*Архитектура данас*) оценио је овако:

„Задатак је био креирати архитектонску целину у којој би се грађани сретали, опуштали и шетали, целину какву су одувек имали сви стари градови чије су главне чари представљали управо тргови и пијаце. Иако су сам Трг и просторна целина врло вешто третирани, са жаљењем констатујемо недостатак јединства ободне архитектуре у којој зграда Позоришта

---

⁴⁴ Више о позицији бронзане фигуре погледати у Кузовић 2018, 52.

остаје највреднији елемент.“ (Марковић 2008, 183–184)⁴⁵

Миленко Мисаиловић (редитељ Народног позоришта у Београду) износи своје импресије о посети Титовом Ужицу након изградње *Трга партизана*:

„Обим и садржај промена које су сада пред нашим очима, доказује да људи овог краја истински говоре језиком савремености у свим њеним видовима. Отуда толико убедљиве лепоте када се човек нађе међу овим људима – било да раде или да нешто прослављају...“ (Марковић 2008, 192).

О утиску које је ново урбанистичко решење градског трга оставило на посетиоца Титовог Ужица сведочи сећање једног од испитаника:

„Нашли су Немца паркираног на Тргу Партизана у колима, па му полицајац каже: ‘Господине, хоћете ли се ви померати?’ А он му одговори: ‘Ја бих, али када бих могао Трг да пренесем у свој град.’ Толико је био одушевљен.“ (м, 81 г.)

Архитектонско решење *Трга партизана* се не може посматрати изоловано од урбанистичког решења Титовог Ужица. Урбанистичким решењем новог градског трга задржана је постојећа саобраћајна мрежа у граду из, како Душко Кузовић наводи, два разлога: са једне стране, специфична топографија терена није дозвољавала (у физичком смислу) промену трасе саобраћајница, док је, са друге стране, у урбанистичком обликовању након 1945. године важила препорука да се у обликовању блокова што

---

⁴⁵ О реномеу часописа *L'Architecture d'Aujourd'hui* говори и податак да је аутор о коме се у њему писало аутоматски имао приступ лексикону светских архитеката, односно да се име тог аутора придруживало индексу архитеката високог ранга (Марковић 2008, 183).

мање задира у имовинске односе, а промена трасе улица би била уплив у ту област (Кузовић, 2015a). У периоду након 1961. године, односно након изградње *Трга партизана*, улице су проширене (што је омогућило већу висину објеката), зграде су повучене у односу на регулациону линију (око зграда је формиран зелени појас), објекти су били слободностојећи (чиме се губио осећај класичне улице), јединица суседства је постала Месна заједница (а не махала или улица), спратност објеката је била Пр+4 до Пр+11, нови конструктивни систем (армирано-бетонска скелетна конструкција) омогућавала је повећање величине фасадних отвора, повећана је површина излога и прозора на рачун површине зиданог дела фасаде, кровови више нису били коси и уведене су кровне терасе (Кузовић, 2015b):

„Титово Ужице је до 1961. године личило на касабу. Услови становања су били јако лоши. Неки нису честито имали ни струју ни воду. То су биле учерице. И то у центру града. Први метри асфалта стављени су 1961. године, до тада је била турска калдрма. Трг је даље условио урбанистичко решење града, морао је да услови неке друге правце. Трг је био центар града, све је друго било мање-више развучено. Изглед се потпуно променио са изградњом Трга. Сматрало се да зграде у Титовом Ужицу неће ићи преко 10 етажа. Ево шта смо ми направили. Урбанистички је узет пример Париза, да не треба ићи више од 6 етажа, а Кула нека остане са 10 етажа. Међутим, шта се касније дешава: направљен је један солитер са 23 етаже, па други са 23 етаже, па трећи, четврти... Наводно да би појефтинили градњу, да би се више људи сместили. Све је требало да остане са 6 етажа, како је и било урбанистички пројектовано...“ (м, 81 г.)

Након изградње, нови градски трг је постао, у складу са савременом урбанистичком праксом, друштвено-култур-

ни, монументални и парковски обрађен центар града. Архитекта Станко Мандић је говорио да је „Трг партизана синтеза простора дефинисаног архитектуром која га формира и наменом саме површине трга.“ (Мандић 1959, 26). Измену визуелног идентитета градског трга пратила је и промена његове функције: у складу са улогом коју је градски трг имао у средњовековној Србији, доминантна економска функција *Житне пијаце* замењена је друштвено-културном. Продавнице животних намирница, слободан простор намењен продаји робе пазарним данима, *Кантарџиница*, стамбени објекти и зграда *Градског поглаварства*, замењени су новим стамбеним објектима (грађеним према тадашњим социјалистичким стандардима), биоскопом, позориштем, народном библиотеком и многим угоститељским објектима. Простор новог градског трга постао је носилац урбаног, социјалног и културног живота Титовог Ужица. Разне трибине, перформанси, инсталације у простору које су привремене: поставке биоскопских платна, тезги за продају меда и вина уочи различитих манифестација, бина за концерте, чинили су да се догађаји стално смењују, али да у меморији људи карактер градског трга остане исти (Uzunović 2009, 236). Да је нови градски трг Титовог Ужица и јавни објекти који га формирају постао место где „сваки појединац осећа припадност како простору тако и друштву“ (Uzunović 2009, 236), илуструју следећи подаци: број посетилаца у биоскопу *Партизан* 1961. године износио је 250.000 годишње; исте године у *Народну библиотеку* учлањено је 4925 становника (за разлику од 1995 чланова 1956. године); током сезоне за 1962/1963. годину у *Народном позоришту* реализовано је 12 позоришних представа домаћих и страних аутора итд. (Богдановић 2011, 68–70).

Изградња *Трга партизана* условила је и шири економски развој Титовог Ужица:

„Ужице је добило као град. Електроинсталације су једним делом постављене испод земље. Саграђено је више нових трафо-станица; извр-

шена је нова каптажа *Живковића* и *Ћебића врела*. У Турици су саграђена четири ренибунара за снабдевање водом грађана, саграђена је *Градска плажа* и *Феријални дом*... Градања трга је препородила град. Град који је доживео да има 30 хиљада запослених. То није мала ствар. Друго, то је ишло у шири економски развој, скоро све те мале радне организације су оспособљене: *Деса Петронијевић* израсла је у индустрију са већом производњом дечје конфекције и конфекције рубља тек након 1960. године; укупна количина штампаног материјала *Штампарско-издавачког предузећа „Димитрије Туцовић“* је наведене године износила 35 тона; па *Кадинача* у којој је занатски обављан посао замењен индустријском производњом за потребе широког тржишта... За тај економски развој уствари трг је дао толико колико и *Ваљаоница бакра*, поштено говорећи. Једна четвртина вредности производње се извозила, кадровске, техничке и опште материјалне могућности установа друштвених служби су повећане, број радника је повећан. Даље, повећао се број становника у граду, раст по годишњој стопи био је малтене дупло већи него у другим деловима земље. Отворене су кафане, биоскоп нови, нова зграда *Позоришта*... Прерастање у неки, да кажем, велики и модеран град условила је изградња трга.“ (м, 81 г.)

3. Политички претекст града

„Град представља најшири оквир за манифестације свих садржаја политичког живота једног друштва“ (Pušić 1997, 326).

Остављајући по страни анализу естетичких својстава и историјске моделистике или успостављања ауторских атрибуција и стилских класификација посматраних архитектонских и урбаних композиција, анализа (пре)обликовања урбаног језгра Титовог Ужица у периоду 1958–1961. године, у свеобухватности *политичког дискурса*⁴⁶, полази од општег места (које није потребно посебно и изнова ревидирати) да су архитектура и урбанизам „одувек служили опросторавању поједине политичке идеологије, воље или једноставно моћи“ (Bobić 2003). Употреба (јавног) простора града у политичке и демагошке сврхе вештина је стара готово колико и он сам. Још од времена Динократа, који је половином IV века п.н.е. убедио Александра Великог да гради ортогоналне градове,

---

⁴⁶ Термин политички дискурс (енгл. *political discourse*) потенцијално је двозначан. С једне стране, овај термин разуме се као дискурс који је сам по себи политички, а с друге стране, као тип дискурса који припада једној области друштвене делатности (Wilson 2003, 398). Отуда у литератури постоји двојака употреба овог термина. Ређи су аутори који под појмом политички дискурс подразумевају све облике дискурса у којима су присутни моћ и контрола. Већина истраживача термин политички дискурс користи у значењу дискурса који се реализује у политици као друштвеној активности и који производе углавном политичари у својим званичним професионалним улогама и институционалном окружењу (Wilson 2003, 398; Schäffner 1997, 2; van Dijk 2003, 212). Битно је истаћи да политички дискурс не производе само људи који се професионално баве политиком, већ да је сваки дискурс политички уколико је изнесен са политичком намером и у политичком контексту (Vuković 213, 2014).

веза између архитектуре, урбанизма и политике је нераскидива. Повезивање архитеката и урбаниста са центрима политичке моћи омогућавао је стварање простора за реализацију идеја одређених уметничких креда. *Vice versa*, политичке доктрине су, репрезентујући политичку идеологију у простору, користили визуелну, психолошку и употребну неизбежност и свеприсутност архитектуре и урбанизма у човековом дневном окружењу (Bobić 2003). Како је то још средином 60-их година XX века приметио Анри Лефевр (Henri Lefebvre) „урбанизам је одувек радио за интересе класе на власти“ (Pušić 1997, 330). Савези архитектуре, урбанизма и политике су најчешће предодређени постојећим или претходним стањем ствари па им се и путеви укрштају непредвидиво и без правила. Њихов спој је најчешће последица политичке инструментализације архитектуре, непредвидивог укуса друштвених идеолога или резултат обрачуна унутар кругова културне елите (Bobić 2003).⁴⁷ Почетком XX века први пут се међу архитектама и урбанистима јавила чврста утопијска вера да могу успоставити систем нових вредности сами, без подршке политике, државе и масе, односно да архитектура има снагу политике саме (Рава 2017, 316). Међутим, време је показало да је зависност архитектуре/урбанизма и архитеката/урбаниста од центара политичке и финансијске моћи, укуса инвеститора и општег културног контекста у (скоро) свим историјским тренуцима и друштвима неминовна. Шперова архитектура Великог Берлина у време настајања Трећег рајха најбаналнији је пример поистовећења архитектуре и политичке идеологије (Bobić 2003).⁴⁸ У разговору са

---

⁴⁷ Вероватно најбоља илустрација наведеног био је конкурс за палату Лиге народа из 1927. године. Стручни жири је прву награду доделио пуристичком раду Ле Корбизјеа и Занереа, али је после дуге, закулисне политичке игре и мешетарења обалу Женевског језера запосела грађевина са свим одликама академизма (Bobić 2003).

⁴⁸ Алберт Шпер (Albert Speer) је био немачки архитекта и један од петорице највиших званичника нацистичке владе. Понекад је називан

испитаницом о (не)зависности архитектуре и урбанизма данас забележено је следеће:

„Нама архитектама често се намећу идеје, док неки инвеститори, била то правна или физичка лица, иду толико далеко да директно утичу на пројектна решења. Мени је то разумљиво само са аспекта уређења ентеријера, јер би они требало да буду пројектовани према жељи оних који ће у њима живети. Са аспектa екстеријера, то је недопустиво. Ја често одбијам да своју струку ставим испод нечијег укуса, и то често „лошег“, или да по сваку цену пратим трендове који се не уклапају у локални контекст. Већина мојих колега то не ради, најчешће због личних интереса и то првенствено оних економских.“ (ж, 59 г.)

Дакле, било да је реч о ренесансном, капиталистичком или комунистичком граду, како наводи Анри Лефевре,

„(...) у репрезентацији концептуализираног простора учествују сви они који идентифицирају оно што је живљено с оним што се поима; то је доминантан простор у сваком друштву или облику производње – доминантан је због контроле над знањем, над знаковима, кодовима и симболима.“ (Lefebvre 1991, 38–39)

Град је у сваком свом сегменту политичан и носи обележја одређених идеолошких назнака (Pušić 1997, 326). Од

„првим архитектом Трећег рајха“. Репрезентативне грађевине које су преживеле бомбардовање Немачке и надживеле Трећи рајх нису уписане у историју архитектуре не због идеолошког претекста, већ због своје безначајне архитектонске вредности. На другој страни, бункери и други војни објекти Атлантског зида, есенцијални репрезенти времена и ћуди милитантне државе постали су инспирација архитектата краја двадесетог века и предмет бројних архитектонских студија (Bobić 2003).

античког доба, када је иконичко значење дорског (мушкост) и коринтског (женственост) реда одређивало место њихове примене (дорски на црквама мушких светаца, касније на банкама, а коринтски на палатама), до структуре данашњих градова (на које утичу глобални светски поредак, информационе технологије и све бржи и комплекснији живот појединца), град рефлектује политичку стварност осликавајући друштвене, економске и културне односе. Помоћу архитектонских склопова и урбане структуре градова, владајуће структуре конструишу просторне композиције које својим „положајем, димензијама и формом јасно указују на свој значај и функцију у политичком животу заједнице“ (Корић 2009, 85). У зависности од идеолошких постулата доминантних политичких структура настају различите форме физичке структуре градова:

„Примера ради, императив који се мора поштовати приликом креирања градског простора по аутократској мери је његова монументалност, јер се уз помоћ ње, најјасније може схватити моћ система. Планови амбициозних реконструкција, најбољи су доказ да је друштвена хијерархија директно пренета на друштвену структуру, а градација простора разрађена до најситнијих детаља. Централну тачку, у којој се пресецају главне градске осовине, увек обележава објекат који је персонификација врховне моћи са монументалним тргом испред. Поред главних тргова и осовина, аутократски град поседује читаву мрежу јавних простора, који настају као део глобалног плана, или као аутономне целине креиране под геслом владарске великодушности. То су хијерархијски мање значајни облици у функционисању аутократског система и намењени су свакодневним градским функцијама – становању, трговини, култури. Град, као и његови тргови и улице, поштује концентрично-

радијалну матрицу, користећи ортогоналне и кружне форме. Њихов основни задатак јесте да покажу ред који аутократор и идеологија коју он намеће сматрају идеалним и друштвено пожељним.“ (Корић 2009, 85–86)

Град, односно његова физичка структура, представља средство којима се служио сваки владарски ауторитет па и револуционарне власти социјалистичке Југославије.

Град у перспективи југословенског социјализма

У Другом светском рату, Југославија је претрпела велике људске жртве и огромну материјалну штету. Преко милион страдалих људи уз потпуно уништenu архитектуру били су, у најкраћем, биланс Другог светског рата (Šćekić 2018, 163). Пописом штете на стамбеним зградама непосредно после рата утврђено је да је 20,5% станова (655.408 јединица) спаљено, срушено или теже оштећено, док је без дома остало преко 3 милиона људи (Latifić 1997, 15). Дошло је до великог или потпуног уништења путева, мостова, железница, телекомуникационих система и других облика инфраструктуре, као и озбиљног смањења индустријских и других ресурса. У рату су нестали и многи делови културне баштине.

Пред комунистичке власти је 1945. године постављен приоритетан задатак – обнова земље. Захтеви ратом разорене државе и потпуно новог друштва социјалистичког режима првенствено су се огледали у задовољењу огољених основних потреба становништва (Maldini 2007). Већ 1944. године, у крајевима који су били ослобођени, и 1945. године, по ослобођењу целе земље, било је организовано готово целокупно радно способно становништво на обнови основних капацитета у привреди и стамбеним решењима (Latifić 1997, 15–16). Паралелно је текао процес обнове објеката, водоводне и канализационе мреже, електрифика-

ција насеља, поправка путног и железничког саобраћаја, изградња мостова итд. Поред планске изградње насеља, прву и другу послератну деценију карактерише и планска заштита културних добара, пре свега заштита архитектонског наслеђа, као и реконструкција ратом оштећених и уништених објеката и амбијенталних целина. У процесу заштите споменика културе кључну улогу су добили заводи за заштиту споменика културе, који су током низа година константно радили на реконструкцији и обнављању архитектонских културних добара и амбијенталних целина и заштити од даље девастације, недозвољене доградње или рушења (Maldini 2007).

Обнова и изградња земље одвијала се у оквиру правних аката које су нове народне власти донеле после ослобођења, а које су имале далекосежни значај за даљи развој економских и друштвених односа. Наиме, државна социјалистичка својина настала је у првим послератним годинама као резултат победе социјалистичке идеје над дотадашњим грађанским друштвом (заснованом на приватној својини), по узору на државну социјалистичку својину стаљинистичког типа. Први Устав ФНРЈ из 1946. године уводи појам опште-народне имовине, која постаје главни ослонац државе у развоју народне привреде. *Законом о конфискацији имовине и о извршењу конфискације из 1945. године и 1946. године*⁴⁹, *Законом о аграрној реформи и колонизацији из 1945. године и Законом о аграрној реформи и унутрашњој колонизацији из*

---

⁴⁹ Према одредбама Члана 1 *Закона о конфискацији имовине и о извршењу конфискације из 1945. године и 1946. године*, конфискација је била имовинска казна којом се учиниоцима кривичних дела одузимала приватна имовина (потпуна или делимична) у корист државе, без накнаде. Имовином физичког лица сматрала се имовина која је његова лична својина или која је удео у заједничкој имовини са другим лицима. Под имовином су се подразумевала и сва имовинска права. Чак 80% државног сектора послератне привреде Србије стечена је конфискацијом покретне и непокретне имовине индустријског, финансијског и трговачког капитала (Станојевић 2010, 399).

1948. године⁵⁰, Законом о национализацији приватних привредних предузећа из 1946. године и 1948. године⁵¹ и

⁵⁰ Аграрном реформом, озваниченом Законом о аграрној реформи и колонизацији из 1945. године и Законом о аграрној реформи и унутрашњој колонизацији из 1948. године, огроман земљишни фонд од 1,5 милиона хектара прешао је из руку велепоседника и непријатеља револуције у руке људи који ће је обрађивати. Највећи земљишни фонд створен је у Војводини. Више од 668.000 хектара одузето је углавном од припадника избегле немачке народносне групе. На место око 300.000 Немаца протераних из земље, у ово поднебље стигли су припадници свих народа. Међу 250.000 колониста било је 72 одсто Срба, 18 одсто Црногораца, пет одсто Македонаца, три одсто Хрвата и по један проценат Словенаца и Муслимана (Гулан 2015).

⁵¹ Национализација је једна од првих и најрадикалнијих привредно-политичких мера које су све социјалистичке земље спровеле у већем или мањем обиму. После II светског рата, поједине привредне гране национализоване су и у капиталистичким земљама (Велика Британија, Француска, Савезна Република Немачка), где су власницима исплаћиване одштете у високим износима, а у национализованим предузећима задржавани капиталистички производни односи. *Законом о национализацији приватних привредних предузећа из 1946. године и 1948. године* у фонд државне својине прешла су: приватна привредна предузећа општедржавног и републиканског значаја (проглашена као таква указима Президијума Народне скупштине ФНРЈ, односно президијума народних скупштина народних република) у 42 гране привреде; предузећа која по свом карактеру или по свом капацитету имају општу важност за савезну или републиканску привреду, за заштиту народног здравља или за културни развој народних маса; приватни комерцијални магацини и приватни комерцијални и индустријски подруми; покретна и непокретна имовина, као и сва имовинска права која припадају предузећу или служе његовој сврси, као што су нарочито патенти, лиценце, дозволе за рад, службености, рударска права, узорци, жигови, модели и сл. и непокретности у својини страних држављана, страних установа или страних приватних и јавно правних лица (од чега се изузимају непокретности сељака земљорадника који сами обрађују земљу, стамбене зграде које сопственику служе за становање и непокретности представништва страних држава која им служе за службене потребе) (*Закон о национализацији приватних привредних предузећа*, „Службени лист ФНРЈ“, бр. 98/46 и 35/48).

*Законом о национализацији најамних зграда и грађевинског земљишта из 1958. године*⁵² створен је фонд државне својине.

У првој деценији после II светског рата, на простору новоформиране државне заједнице наступио је период модернизације друштва, у смислу убрзане урбанизације и индустријализације. Већина градова, а посебно главни

---

⁵² *Законом о национализацији најамних зграда и грађевинског земљишта из 1958. године* прецизирано је под којим условима и у ком обиму грађани могу поседовати непокретности, а у фонд државне својине прешле су: најамне стамбене зграде у грађанској својини са више од два стана или три мала стана; све стамбене зграде и станови као посебни делови зграда у својини грађанско-правних лица, друштвених организација и других удружења грађана; пословне просторије у својини грађанско-правних лица, друштвених организација и других удружења грађана, ако не служе дозвољеној делатности; вишак преко два стана у својини једног грађанина; пословне просторије у стамбеној згради у својини сопственика; пословне зграде у грађанској својини које су служиле за вршење привредних, административних, просветних, културних, здравствених, социјалних и других делатности; изграђена и неизграђена земљишта, која се налазе у ужим грађевинским рејонима градова и насељима градског карактера; која се места сматрају градовима и насељима градског карактера, одређује републичко извршно веће, док ужи грађевински рејон одређује, на предлог општинског народног одбора, срески народни одбор посебном одлуком донетом на седницама оба већа (одлуку о ужем грађевинском рејону потврђује републичко извршно веће). Члан 2. наведеног закона прецизира да грађани на територији Југославије могу стицати и у својини имати: породичну стамбену зграду, тј. зграду са два стана или три мања стана; највише два стана као посебне делове зграда; две породичне стамбене зграде са највише два стана и трећим мањим станом или једну породичну стамбену зграду и један стан као посебни део зграде. За национализовану зграду или посебан део зграде, заједно са земљиштем које покрива зграда и земљиштем које служи за редовну употребу те зграде даје се накнада која износи 10% од станарине која се плаћа за ту зграду или део зграде – за време од 50 година (*Закон о национализацији најамних зграда и грађевинског земљишта*, „Службени лист ФНРЈ“ бр.52/1958.).

градови република, забележили су највећи степен урбанизације у својој историји, који се огледао не само у физичком ширењу градова, већ и у повећању броја становника (Ličina Ramić 2018). У Југославији је 1948. године свега 12,3% становника живело у насељима градског типа (Радовић 2017а, 33). Број становника се у Београду удвостручио, док су се престонице југословенских република као и регионални центри (Сарајево, Скопље, Ниш, Нови Сад, Сплит и Ријека) развијали скоро подједнако брзо. Урбана делатност добија шире и повољније могућности развоја. У рекордном року урађена је серија од 47 генералних и регулационих планова градова и насеља у Србији на основу којих су плански обнављани постојећи градови, привредни центри, индустријска и радничка насеља, бање и одмаралишта (Милашиновић Марић 2011, 4). У послератном периоду регулацију градова радиле су бројне српске архитекте: Р. Богојевић, Ј. Јефтановић, С. Мандић, Ј. Кортус, М. Митровић и многи други. У Друштву инжењера и техничара организује се курс из урбанизма за потребе обнове и реконструкције земље (Maldini 2007). У главним центрима се оснивају урбанистички пројектантски заводи, организују стручне дискусије, док се пројекти излажу пред народне одборе и њихове савете за урбанизам. 1961. године донет је *Закон о урбанистичком и регионалном просторном планирању*, којим се регулишу важнија питања урбане праксе. Проблематика послератног урбанистичког стваралаштва решавана је пре свега урбанистичким пројектима, чији су најзначајнији задаци били:

1. плански размештај насељених места;
2. одређивање перспективе развоја града;
3. распоред градске територије на зоне према претежној функцији;
4. организовање мреже градског саобраћаја;
5. обезбеђење хигијенских и психохигијенских услова живота;
6. решење чвора спољњег саобраћаја ;

7. организација приградске зоне;
8. решење појединих делова града и изгледа града у целини.⁵³

На стварање јединствене друштвено-просторне структуре града социјализма утицали су: екстензивна индустријализација, подурбанизација (хипоурбанизација), државно власништво и монопол над грађевинским земљиштем, јака државна контрола над финансијским ресурсима и развојним фондовима градова и партократско и централно управљање стамбеном политиком и њене специфичне одлике (Nedućin 2014, 14). Јединствене просторне структуре социјалистичког града чиниле су следеће типичне целине:

- стара градска језгра у чију се адаптацију, реконструкцију и ревитализацију није инвестирало;
- прелазне зоне око центра релативно мале густине насељености са објектима изграђеним у различитим временским периодима и различитих типологија, у оквиру којих се најчешће налазе и напуштени индустријски погони;
- рубне зоне велике густине насељености са комплексима објеката колективног становања, изграђене током периода социјализма;
- елитне зоне једнопородичног становања у зеленом појасу, које су насељавали политички функционери и директори великих предузећа;
- насеља у предграђима мале густине насељености, са илегално изграђеним једнопородичним објектима и недовољно развијеном комуналном инфраструктуром, у којима су становали индустријски радници без дозволе да се преселе у град (Tosics 2005, 51).

Социјалистички град је, пре свега, био индустријски град – град којим је доминирала масовна индустријска

---

⁵³ Одредница „Урбанизам“ у *Мала енциклопедија Просвета*, Р–Ш, 467.

производња, организована од стране великих државних или друштвених предузећа (Jadžić 2011, 119). Грађевинско земљиште и знатан део стамбеног фонда били су у државном власништву. Градитељски императив и егзистенцијална потреба тог времена била је изградња стамбеног простора, као и радничких и индустријских насеља за бројно становништво које је долазило у градове (Милашиновић Марић 2011, 5). Тенденција нове урбане праксе била је да се стамбена изградња пренесе на слободна земљишта ван града. Насеља се функционално рашчлањавају на посебне зоне, индустрија се измешта ван града, док се стамбеним, школским и здравственим објектима обезбеђују најповољнији природни услови. У новим градским центрима остварују се шире слободне површине, намењене искључиво пешачком саобраћају, док се компактни камени и бетонски блокови прекидају просторима слободне природе (зеленило, градски паркови, водене површине итд.). Многи градови су добили физички и функционално интегрисане урбане анексе, као што су Нови Београд, Нови Загреб и Нови Град, или зоне колективног становања релативно велике густине насељености на градским периферијама. Сва она су делила заједничке карактеристике и била сачињена од истоветних елемената –предимензионираних слободностојећих ламела и кула са великим бројем становника и недостатком садржаја продуженог становања, окружених великим и празним зеленим површинама (Nedućin 2014, 22).

У периоду 1945–1947. године изграђено је и обновљено 176.845 стамбених зграда са 344.987 станова, односно 52,6% порушеног или оштећеног стамбеног фонда.⁵⁴ Почетак 50-их година XX века обележио је пораст динамике изградње, као и квалитет опремљености, тако да је ФНРЈ са ниског прешла у групу средњег нивоа динамике стамбене изградње. Стамбни систем доживео је промене:

---

⁵⁴ Одредница „Југославија“ у *Мала енциклопедија Просвета*, К–П, 47.

- основни носиоци стамбене политике постале су општине;
- приватни стамбени фонд је национализован изнад одређеног максимума;
- уведени су посебни фондови за стамбену изградњу на нивоу општина и стамбени доприноси на нивоу радних организација;
- uveden је систем кредитирања стамбене изградње;
- основана су самоуправна стамбена предузећа и пренета самоуправна права на радне организације;
- уведене су економске станарине и економски односи на подручју експлоатације стамбеног фонда.⁵⁵

У процесу трансформације земље из аграрне и руралне ка индустријској и урбанизованој, улога архитекте је постављена на ниво друштвено одговорног задатка (Милашиновић Марић 2011, 4). Брза изградња нових стамбених објеката имала је првенство, док су стилске иновације биле потиснуте у други план. Како Љиљана Караџић у чланку „Осврт на уметничку праксу послератне Југославије“, објављеном на порталу *PTC* 6. децембра 2017. године, наводи:

„(...) прве године после Другог светског рата биле су обојене револуционарним заносом, духом колективизма, вером у идеал напретка, и изнад свега, вером у историјску мисију социјалистичког друштва. Од уметности се тражило да ангажовано доприноси равноправности, братству и јединству, да буде усмерена на теме преко којих се најизразитије могао приказати револуционарни програм.“

---

⁵⁵ Исто.

Слободан Малдини, описујући послератну југословенску архитектуру, истиче:

„Захтеви ратом разорене државе и потпуно новог друштва социјалистичког режима у погледу архитектуре и урбанизма искључивали су елементе естетике и ликовности, а првенствено су се односили у задовољењу огољених основних потреба становништва док су идеје колективизма рађале анемичну, безличну и монотону архитектуру.“ (Maldini 2007)

Социјалистички реализам који доминира послератном југословенском ликовном сценом био је базиран на некритичном односу према утицајима који долазе из СССР. Оживљавају се традиционалне фолклористичке идеје, а на пољу значајних јавних објеката и даље је присутан захтев за монументалним изразом (Maldini 2007). Општа формула огледала се у понављању великих јединица (Maldini 2007). Након политичке кризе 1948. године, слабе утицаји из источног центра моћи и земаља Варшавског пакта. После 1948. године, са прекидом политичких односа Југославије са СССР, социјалистички реализам почиње да губи своја догматска обележја и постаје толерантнији према ликовној форми, под условом да садржај буде програмски и идеолошки прихватљив. Власт је и даље водила рачуна да се поштују очекивани идеолошки садржаји. 1950. године одржано је *Прво саветовање архитеката и урбаниста ФНР Југославије* у Дубровнику, на коме су искристалисане идеје о раскиду архитектуре и урбанизма са социјалистичким реализмом (Maldini 2007). Након Дубровачког саветовања, јаснија модернистичка оријентација са мање идеолошких условљавања, бар када је у питању архитектонско обликовање, видна је у следећем периоду развоја српске архитектуре (Милашиновић Марић 2011, 7). Ткиво градова, уз државу као инвеститора, обнављају мањи бирои и атељеи, као и привредне организације. Пројектантски задаци у почетку се поверавају пре свега градитељима старије

генерације (Б. Маринковићу, Б. Петричићу, Р. Богојевићу, Н. Шерцеру, Д. Гудовићу, Б. Пешићу, В. Симеоновићу, М. Јанковићу, А. Бркићу, Р. Татићу и др.) или архитектонским бироима, да би у другој половини шесте деценије примат преузела генерација архитеката школована након Другог светског рата (Милашиновић Марић 2011, 7). По својој садржини и бројности, за ово време карактеристични су стамбено-пословни комплекси за предузећа и фирме (Милашиновић Марић 2011, 8). У наведеном периоду у потпуности нестају утицаји социјалистичког реализма кога у српској архитектури наслеђује социјалистички естетизам. У архитектури је овај период био преовлађујући концепт све до средине 80-их година XX века. Основне карактеристике социјалистичког естетизма, који није остављао простора за уплив идеја из западне Европе, садржане су у напуштању образаца реалистичке наратије у уметничком делу, прихватању говора метафоре, као и говора алегорије, те подразумевању контекста уметничког дела. Овако конципиран и презентован социјалистички естетизам на пољу архитектуре и урбанизма вршио је додатну значајну функцију средства помоћу кога је владајућа структура могла да изгради слику о Југославији као модерном и напредном друштву (Maldini 2007). Упркос оштрој критици од стране конзервативног дела стручне средине, током 70-их година на југословенској архитектонској сцени егзистира више група: „Нова школа“ коју оснива Б. Богдановић, „Београдска школа становања“ у оквиру које ствара група аутора који су радили на плану стамбене архитектуре (М. Бајлон, У. Мартиновић, И. Арнаутовић, Б. Миленковић, Б. Алексић и др.) као и група младих архитеката (М. Мусић, М. Чеховин, Д. Аћимовић, С. Малдини и С. Жутић), који радом у групи „МЕЧ“ чине прве помаке ка постмодернизму.

4. Политички симболи у јавном простору југословенског града

„У граду се, на веома много различитих нивоа манифестује постојање државе, региона и, разуме се, локалне политике“ (Пушић 1997, 326).

Политички симбол је минимална јединица политичке синтаксе који има сопствено значење и способан је да у означној употреби упути на оно што је предмет разговора (Ђорђевић 1997, 103).⁵⁶ Политички симболи стоје уместо политичких доктрина, идеологија, ентитета или покрета који их тумаче, нуде кодове за њихово дешифровање и успостав-

---

⁵⁶ Симболи се посматрају као материјални и нематеријални елементи (објекти и појаве) који су настали као продукт заједничких претпоставки, вредности и веровања чланова једне групе. Грчка реч *symbolein* значи знак по коме се нешто може распознати, сазнати или закључити, ознака, знамење, знак који представља нешто што се иначе не може сликовито представити (Вујаклија 1975, 873). Појам има вишеструко значење (филозофско, религијско, психоаналитичко итд.), па самим тим и различите дефиниције. Према Аристотелу (Αριστοτέλης) симболи су средства изражавања; према Мирчеу Елијади (Mircea Eliade) симболи су језик светог; према Сигмунду Фројду (Sigmund Freud) симболи су посредно приказивање потиснутог итд. Сваки предмет може добити симболичку вредност, било да је природан или апстрактан (Chevalier i Gheerbrant 2003, 11). Постоје бројни покушаји да се симболи класификују: А. Х. Крапе (Alexander Haggerty Krappe) разликује небеске и земаљске симболе; Мирче Елијаде анализира уранске и ктонске симболе; Гастон Бачелерд (Gaston Bachelard) сврстава симболе према четири традиционална елемента (земља, варта, вода и ваздух) итд.

љају везу са митовима и ритуалима (Azaryahu 1999, 258). У тоталитарним системима политички центри (у институционалним облицима) врше избор, одређују значење и контролишу употребу политичких симбола, док се у плуралним системима о селекцији, конструисању значења и начину употребе политичких симбола одлучује на више нивоа (регионалном, локалном, приватном итд). Поред политичких симбола који представљају друштвени консензус у друштвима у којима не постоји (велика) разлика између политичких центара и политичке периферије, у либералним друштвима постоје политички симболи који одговарају само појединим деловима друштва, док одређене политичке симболе може делити више супротастављених политичких доктрина, идеологија, ентитета или покрета. Према Маозу Азарјаху (Maaz Azaryahu), у сваком друштву се јавља одређени *скуп* политичких симбола који представљају политичке и идеолошке орјентације (Azaryahu 1999, 259). Политички симболи нису неодређена или случајна скупина појединачних симбола, већ су они делови *полисистема*. Полисистем је састав различитих састава који један другог пресецају и делимично се преклапају, при чему примењују међусобно конкурентно различите опције, али делују као структурирана целина (Azaryahu 1999, 258). Маоз Азарјаху прави јасну разлику између, са једне стране, *канонског система*, кога чине симболи који представљају и замењују преовлађујуће друштвене орјентације, сажимају темеље и доктрине политичких центара датог друштва те их репродукују јасно и концизно и *неканонског система* који представљају неслужбене, недоминантне политичке доктрине, идеологије, ентитете или покрете са друге стране. У јавном животу се чешће појављују канонски политички системи (Azaryahu 1999, 260). У оквиру њих постоји хијерархија политичких симбола коју дефинишу учесталост и разноликост носилаца политичких симбола одређених политичких доктрина, идеологија, ентитета или покрета. Наведено сликовито илуструје пример канонског политичког система социјалистичке Југославије, у коме је председник Јосип Броз

Тито заузимао највиши положај на југословенском „пантеону“: револуционарним захватом у топонимију, осам градова у шест република и две аутономне покрајине у послератној Југославији су у својим називима добили епитет „Титов“: Велење (Словенија), Велес (Македонија), Врбас (Војводина), Дрвар (БиХ), Кореница (Хрватска), Митровица (Косово и Метохија), Подгорица (Црна Гора) и Ужице (Србија); споменици доживотног председнику подизани су широм Југославије (Београд, Титово Ужице, Скопље, Кумровец, Сарајево итд.); на десетине улица, тргова и школа у југословенским градовима понели су име Јосипа Броза Тита... Политички систем није статична категорија. На динамику промене саставних делова и структуре политичког система утичу различите околности: прерасподела моћи унутар доминантног политичког система, промена центра политичке моћи, историјска дешавања итд. Примера ради, наведени канонски политички систем социјалистичке Југославије доживео је драстичну промену саставних делова и структуре током 90-их година XX века када је, развојем догађаја, постало јасно да се југословенство као матрица потпуно урушава, а посебно социјалистичко југословенство оличено у симболима комунизма: осам градова у шест република и две аутономне покрајине у Југославији су у својим назива укинули епитет „Титов“; поједини споменици подигнути Јосипу Брозу Титу су, без консултовања релевантних културних институција, уклоњени; укинута су поједини савезни, републички и други празници одређени југославенским законима итд.

Носиоци, односно *средства представљања* политичких симбола, чији је број теоријски неограничен, могу се поделити у две категорије: носиоци симбола који не функционишу без симбола које представљају (најзначајнији су и уједно посебно репрезентативни застава и споменик) и носиоци симбола чија се практична функција представљања политичких симбола одваја од практичне функције тих предмета (Azaryahu 1999, 257–258). Носиоци не морају

нужно бити предмети, већ и речи (коришћени самостално или у комбинацији са покретима), имена градова и/или географских подручја (који као скупина одређују национално подручје) и историјски датуми (који имају важну функцију у историјској слици политичких покрета и ентитета) (Azaryahu 1999, 256). Са друге стране, Лео Мулен (Leo Mullen) нуди класификацију носиоца политичких симбола која полази од чула које симболи задовољавају: *слух* (националне химне, војни маршеви, узвици итд.); *вид* (заставе, поворке, споменици итд.); *мирис* (цвеће, мирис гомиле, мирис земље итд.); *додир* (телесна бликост, гурање, лактовање итд.); *укус* (банкети, вечере, гозбе итд.) и *покрет* (дефилеи, аплаузи, игра итд.) (Ђорђевић 1997, 104). Носиоци политичких симбола се могу користити у различитим комбинацијама, а најчешће заједно.

Носиоци политичких симбола у социјалистичкој Југославији

У првим мирнодопским годинама службени наративи били су јасно обележени антиокупаторским, аниквислиншким и антимонархистичким стајаљштима (Радовић 2014, 103). Овакви ресентимани и службена идеологија пригодно је транспонована и на симболичку разину нове друштвене стварности. Након консолидовања ФНРЈ, на простору целе новоформиране државе, владајућа политичка елита је, на првом месту, из симболичког простора потиснула све идеолошке елементе настале током периода окупације, као и симболе националне прошлости јужнословенских народа и етничких заједница које су живеле на простору нове државе: уклоњени су носиоци политичких симбола који су асоцирали на народе осовинских земаља, југословенске и српске монархе (посебно чланове свргнуте династије Карађорђевић), верске великодостојнике итд. (Радовић 2014, 104–105). Успостављен је континуитет само са оним личностима и догађајима из југословенске прошлости који су се могли сматрати „позитивним у нашој историји“, односно који се

нису косили са актуелном идеологијом и њеним потребама.⁵⁷ Дискредитација и деконструкција наведених политичких симбола „која је од стране новоуспостављеног комунистичког идеолошког система перципирана са крајње антагонистичких позиција, била је темељна како би се створио простор за потпуно нови и другачији идеолошки систем са сопственом политиком комеморације и другачијом званичном културом сећања“ (Obšust 2018). У новоизграђеном социјалистичком симболичком простору распоређен је читав корпус носилаца *нових политичких симбола*. Према значењским (когнитивним) одликама носилаца нових политичких симбола могуће је разликовати две категорије. Носиоци „*совјетских*“ политичких симбола, који су наглашавали нераскидиву политичку повезаност ФНРЈ и СССР, односно везу југословенских партизана и припадника Црвене армије у контексту њихове борбе против немачких и италијанских окупатора (Obšust 2014)⁵⁸ и носиоци *југословенских* политичких симбола који су промовисали идеолошке премисе новоуспостављеног комунистичког режима.⁵⁹ Након 1948.

---

⁵⁷ Примера ради, тако се лик и дело Вука Караџића уклопио у основни задатак *Првог петогодишњег плана* на пољу културе – описмењавање у високом проценту неписменог становништва. Искорењивање неписмености представљало је приоритет нове културне политике и темељ подизања општег културног нивоа становништва и ширења круга корисника културних вредности, што је све требало да води ка бржем економском и друштвеном напретку земље. Већ 1947. године почиње се са обележавањем и прослављањем јубилеја везаних за српско-хрватски језик и књижевност (Ristić 2011, 148).

⁵⁸ Примера ради, у првим годинама излагања *Дуге*, домаћи уметници, савременици, скоро да нису добијали простор на насловним странама, док су опширним фоторепортажама и обавезним насловним странама пропраћена сва гостовања руских уметника (Ristić 2011, 151–152).

⁵⁹ Примера ради, посебно су поетска дела Душана Матића, Зорана Мишића, Предрага Палавестре итд., садржала химне раду, романтично-реторичке евокације рата и описе идиличних пасторалних пејзажа. Као што је режим покушавао да обликује како заједницу тако

године, односно након политичког разлаза и Резолуције Информбироа, већина носиоца „совјетских“ политичких симбола постепено нестаје из симболичког простора југословенског друштва. Политичко захлађење у односима са „првом земљом социјализма“ допринело је ослобађању додатног симболичког простора који је омогућио ширу експлоатацију носилаца „југословенских“ политичких симбола.⁶⁰

У оквиру топонимије, књижевности, празничног календара, школских уџбеника, поштанских маркица итд. као појавних (визуелних) облика наведене групе, уочавају се *четири категорије* носилаца „југословенских“ политичких симбола. Првом типу припадају носиоци који својим значењским (когнитивним) функцијама јасно представљају *Народноослободилачку борбу и револуцију*: то су углавном (али не и искључиво) историјски датуми попут: 4. јула – подизање оружаног устанка народа Југославије против окупатора, 7. јула – Дан устанка народа Србије, 15. маја – Дан победе у Југославији итд.; грађене средине (Спомен-комплекс „Кадињача“ код Титовог Ужица, Спомен-костурница у Титовом Велесу, Меморијални комплекс Шушњар у Санском Мосту и на десетине других); предмети (одликовања, плакати, споменици и сл.) итд. Другу врсту чине носиоци *националних/државних симбола* чији су визуелни идентитет и употреба најчешће законски (уставно) регулисани: застава, химна, 29. новембар – Дан проглашења федералног уређења Југославије итд. – неки су од носиоца политичких симбола из ове категорије. Највише пажње и интересовања побуђује свакако трећа категорија носилаца која је резултат систематског настојања да се, у складу с

и појединца, књижевност је са своје стране требало да велича „новог човека“ (Ristić 2011, 147–148).

⁶⁰ Примера ради, тек средином 1947. године, оперски певачи Љубиша Јовановић и Нада Касапић појавиће се на последњој страни *Дуге* у сцени из опере *Отело*, док ће се на корицама једна домаћа глумица појавити први пут тек 1948. године (Ristić 2011, 151–152).

праксом свих једнопартијских режима, изгради култ личности *председника ФНРЈ*: слике Јосипа Броза Тита изложене у јавним установама, статуе, споменици, приче о његовом тешком детињству и анегдоте из рата у школским учбеницима, градови названи по њему, 25. мај – рођендан маршала Тита итд. Традиционална комунистичка обележја – срп, чекић и црвена звезда петокрака припадају четвртој групи носилаца који јасном идеолошком садржином недвосмислено асоцирају на *Партију*⁶¹. Дакле, било да је реч о прослави Дана републике, обележавању Дана младости, пријему у Савез пионира итд., носиоци „југословенских“ политичких симбола (29. новембар, штафета младости, пионирска капа и марама итд.) развијали су, на асоцијативном нивоу, приврженост грађана *Народноослободилачкој борби и револуцији, Југославији, Јосипу Броз Титу и Партији*, односно доминантним политичким симболима социјалистичке Југославије.

---

⁶¹ Партија је основана 1919. године у Београду под називом Социјалистичка радничка партија Југославије (СРПЈ). 1920. године мења назив у Комунистичка партија Југославије (КПЈ). Током рата од 1941. до 1945. године, предводила је Народноослободилачки партизански покрет, који је поразио силе Осовине и њихове савезнике, ослободио Југославију и победио у грађанском рату. Након ослобођења, Партија је брзо учврстила своју моћ, променила из темеља државно уређење и увела једнопартијски систем у новој Југославији. На VI Конгресу КПЈ (Загреб, 2–7. новембар 1952. године) изнети су постигнути резултати теоријске мисли и праксе. Проглашено је одвајање Партије од власти и напуштање метода непосредног оперативног руковођења и истакнут значај метода идејне и политичке борбе. Назив је промењен у Савез Комуниста Југославије (СКЈ), чиме се желела истаћи улога Партије као борца за победу и примену социјалистичких принципа. Усвојен је нови статут, изабран Централни комитет, док је за генералног секретара преименован Јосип Броз Тито. 1953. године усвојен је нови Уставни закон, чиме је ојачана улога представничких органа. Републичка и савезна влада замењене су извршним већима, у представничке органе уведене су демократске установе, а јављају се и први облици друштвеног самоуправљања; Одредница „Југославија“ у *Мала енциклопедија Просвета*, К–П, 74.

Како примећује Виктор Тарнер (Victor Witter Turner) сви носиоци ритуалних симбола имају „лепезу“ или „спектар“ референци који теже међусобном повезивању обично једноставним асоцијацијама, те сама та једноставност омогућује међусобно повезивање веома различитих сигнификата (Sklevicky 1988, 67). Носиоци „југословенских“ политичких симбола могу бити симболички интерактивни у свакој од четири наведене групе „југословенских“ политичких симбола: примера ради, називи главних градских тргова могу асоцирати на Народноослободилачку борбу и револуцију (Трг партизана у Титовом Ужицу), на Југославију (Трг братства и јединства у Нишу) или председника ФНРЈ (Трг маршала Тита у Загребу). Исто тако, један „југословенски“ политички симбол може имати више носилаца: борба на Кадињачи 29. новембра 1941. године приказана је спомеником *Хероји Кадињаче* на Кадињачи; у поеми *Кадињача* ужичког песника Славка Вукосављевића или сликом *Борци Кадињаче* ликовног уметника Драгољуба Вуксановића. Такође, носиоци „југословенских“ политичких симбола могу се раслојити и на: *националне/државне, регионалне и локалне*. Примера ради, називи улица представљају носиоце порука из којих се могу сагледати (прошле и тренутне) националне/државне, регионалне и локалне идеолошке констелације града или насеља. Тако је, на пример, у Скопљу један од првих задатака новоуспостављеног Народног одбора било хитно именовање најважнијих улица и тргова у граду (Радовић 2014, 102): Улица 29. новембра комеморисала је датум конституисања „друге Југославије“ док је Илинденска улица вршила комеморацију датума конституисања Демократске Федералне Македоније у оквиру ФНРЈ. Не доводећи у питање квалитет и квантитет документарности и асоцијативности појединих носилаца „југословенских“ политичких симбола, уочава се њихова дистинкција на основу перманентности употребе. Тако можемо разликовати *трајне* и *пригодне* носиоце „југословенских“ политичких симбола: прва категорија своје место проналази како у свакодневној тако и у ритуалној употреби, док друга своју примену има

искључиво у ритуалној употреби. Наведено илуструје пример церемоније учлањења у Савез пионира: на Дан републике (29. новембра) ученици првих разреда основних школа су добијали праву пионирску униформу (плаву капу са петокраком звездом црвене боје – „титовку“ и црвену мараму која се носила око врата), пионирску значку и пионирску књижицу (трајни носиоци политичких симбола), а онда би се, пред родитељима и државном заставом, полагала свечана пионирска заклетва (пригодни носилац политичких симбола). Иако самостални, носиоци „југословенских“ политичких симбола најчешће се користе у комбинацији. Наведено сликовито илуструје пример церемоније одликовања које се најчешће организују поводом обележавања јубилеја или годишњица неких значајних догађаја из прошлости (Народноослободилачке борбе и револуције). Свечаност њиховог уручивања појединцима, војним јединицама, привредним и друштвеним организацијама састоји се од јавног саопштавања текста указа о одликовању, предаје инсигнија и уручења повеље. Уручење инсигнија и повеље обавља лице које врши инвестиру у име државе као емитера јавних признања (неретко, председник ФНРЈ). Дакле, наведени пример комбиновања носилаца „југословенских“ политичких симбола у оквиру једне групе политичких симбола (историјски датум/говор/предмет → Народноослободилачка борба и револуција) и међукатегоријама (Народноослободилачка борба и револуција, Југославија и Јосип Броз Тито) показују да је у социјалистичкој Југославији постојала сагласност у дефинисању доминантних „југословенских“ политичких симбола, односно да је у режиму који је имао доктрирано разрађену идеологију и јединствену елиту на власти постојао *монолитан симболички корпус*. Чини се да је монолитност југословенског симболичког корпуса најлакше објаснити својством неких алгебарских операција да резултат не зависи од начина груписања чланова, нпр.: $(a + b) + c + d = a + (b + c) + d = a + b + (c + d)$ итд.

Свесна чињенице да „стално понављање и коришћење политичких симбола учвршћава и увећава њихов смисао“ (Đorđević 1997, 103), водећа политичка институција је успостављањем новог, гломазног и свеобухватног празничног календара обезбедила динамичан оквир за промишљену и честу употребу носилаца југословенских политичких симбола.⁶² Југославенским законима одређени су савезни, републички и други празници. Савезни празници били су: Нова година (1. јануар), Празник рада (1. мај), Дан борца (4. јули) и Дан Републике (29. новембар). Дани устанка били су републички празници којима се обележавало оснивање првих партизанских формација 1941. године (Дан устанка народа Србије (7. јул), Дан устанка народа Црне Горе (13. јул), Дан устанка народа Словеније (22. јул), Дан устанка народа Хрватске и Дан устанка народа Босне и Херцеговине (27. јул) и Дан устанка народа Македоније (11. октобар)). Поред наведених празника, у Југославији су се славили и значајнији датуми – почев од Међународног дана жена (8. март) па до Дана Југословенске народне армије (22. децембар)), затим општински и градски празници (најчешће на дан ослобођења града у Другом светском рату), као и празници разних друштвених и привредних организација. Савезним и републичким законима као школски празници и нерадни дани уведени су 1. и 2. јануар (Нова година), 1. и 2. мај (Празник рада) и 29. и 30. новембар (Дан републике). Осим ових дана, ученици римокатоличке вероисповести могли су да изостану из школе 25. децембра и 1. новембра, а ученици православне вере 7. јануара (Божић) и на дан крсне славе. Међународни дан жена (8. март), Дан борца (4. јул) и дани ослобођења били су „радни дани али се тада одржавају свечани митинзи с говорима и заправо мало ко ради“ (Богда-

---

⁶² Социјалистички празнични календар је постојећем традиционалном и верском календару наметнуо свој ритам занемарујући, у складу са негацијом индивидуалности у социјалистичком друштву, обележавање прелазних тренутака у индивидуалном људском животу (Rihtman-Auguštin 1990, 29).

новић 20186, 1147).⁶³ Дуња Рихтман-Аугуштин, следећи Мишела Вовелеа (Michel Vovelle), поред новог празничног социјалистичког календара наводи и многе друге облике социјалистичких прослава које је, као знаке свог легитимитета, успоставила социјалистичка Југославија: популистички митинзи са политичким говорима, прославе отварања нових објеката, прославе победа државних спортских репрезентација итд.⁶⁴

„Особитост социјализма на нашем простору било је то што су се сваке године на мјеродавном мјесту на југославенској разини састављали програми прослава партизанских и ‘револуционарних’ годишњица. Осим тога све су годишњице као посљедицу имале свечаности уз више или мање обредно означавање њихова значења интензивним говором о народноослободилачкој борби, борби против фашистичких окупатора и њихових квислинга.“ (Rihtman-Augustin 1992, 33)

Носиоци политичких симбола у јавном простору југословенског града

Наведене основне одлике, класификације и динамика употребе носилаца политичких симбола се, уз незнатне варијације, односе и на оне носиоце политичких симбола који се налазе у *јавном простору југословенског града*. Наиме, у годинама након II светског рата, паралелно са физичком (ре)конструкцијом урбаног простора, револуционарне власти социјалистичке Југославије „почињу да (ре)конструишу и симболички јавни простора града“ (Радо-

---

⁶³ Детаљно о социјалистичкој празничној години погледати у Rihtman-Augustin 1990, 21–32.

⁶⁴ Више о осталим облицима социјалистичких прослава погледати у Rihtman-Augustin 1990, 27–28.

вић 2014, 102). У складу са новом службеном идеологијом владајућа политичка елита је, на првом месту, из симболичког јавног простора града потиснула све идеолошке елементе настале током периода окупације, као и симболе националне прошлости јужнословенских народа и етничких заједница које су живеле на простору нове државе. У употреби су остали носиоци политичких симбола који су се односили на личности и догађаје из југословенске прошлости који нису били у супротности са тада актуелним доминантним идеолошким догмама.⁶⁵ У антиокупаторском, аниквислиншком и антимонархистичком „(пр)очишћеном“ симболичком јавном простору града, распоређен је читав корпус носилаца *нових политичких симбола*. Према значењским (когнитивним) одликама, могуће је разликовати две категорије носилаца нових политичких симбола: носиоци *совјетских* политичких симбола, који су наглашавали нераскидиву политичку повезаност Југославије и „прве земље социјализма“⁶⁶ и носиоци *југословенских* политичких симбола који су прокламовали идеолошки систем новоформиране државне заједнице.⁶⁷ Након прекида политичких односа Титове

---

⁶⁵ Примера ради, одређени број улица у Новом Саду (улице Војводе Мишића, Војводе Шупљикца, Војводе Путника, Змај Огњеног Вука, Карађорђева, Краљевића Марка, Марка Миљанова, Милетићева, Његошева итд.) задржао је називе који, по оцени оновремених политичких естаблишмената, нису били у супротности са тада актуелним доминантним идеолошким догмама (Обшуст 2014).

⁶⁶ Примера ради, идеолошка блискост југословенских комуниста и СССР рефлектовала се и у контексту градске топонимије. Уместо назива које су носиле пре почетка II светског рата, већ средином 40-их година поједине улице у Београду су добиле нове, „совјетске“ називе (Ресавска је преименована у Генерала Жданова, Цара Николе II у Маршала Толбухина, Крунска у Московску итд.)

⁶⁷ Примера ради, након II светског рата низ улица у Загребу добија имена повезана с радничким и војним херојима антифашистичке борбе, значајним датумима за стварање Југославије те догађајима и личностима везанима уз Комунистичку партију (Јосипа Краша, Иве

Југославије и Стаљинове Русије, у периоду након 1948. године, у симболичком јавном простору града почињу да се уклањају носиоци политичких симбола који су означаваали личности и догађаје везане за идеологију и прошлост СССР.⁶⁸ Доминантни и најбројнији (по)стају носиоци политичких симбола из корпуса нове југословенске идеологије.

Огроман интензитет у постављању носилаца „југословенских“ политичких симбола „репрезентовао се практично у сваком насељеном месту“ (Obšust 2018). Према својим појавним (визуелним) карактеристикама носиоци југословенских политичких симбола се могу сврстати у две шире групе: *топониме* и *спомен-обележја*. Чини се да доминантни југословенски политички симболи, који према својим значењским (когнитивним) одликама јасно представљају *Народноослободилачку борбу и револуцију, Југославију, Јосипа Броза Тита и Партију*, у јавном простору социјалистичког града своје носиоце проналазе првенствено у уличној мрежи, односно у њиховим називима. Улице се именују по учесницима Народноослободилачке борбе и револуције, значајним догађајима из времена конституисања Југославије, маршалу Јосипу Брозџу Титу, лидерима и члановима Партије итд. (неки од назива београдских улица били су 7. јула, Пролетерских бригада, Саве Ковачевића, 29. новембра, Слободана Пенезића Крцуна итд.). Називи тргова (Трг братства и јединства у Приштини, Трг ослобођења у Сарајеву, Титов трг у Титовој Кореници и сл.) и јавних објеката (ОШ „Ужичка република“ у Београду, фабрика муниције „Први партизан“ у Титовом Ужицу, бродоградилште „Тито“ у Београду...) такође су носиоци југословенских политичких симбола. У оквиру градске топонимије социјалистичких градова посебно је занимљива чињеница да

Маринковића, Божицара Ације, Социјалистичке револуције, Југословенске народне армије...) (Stanić, Šakaја i Slavuj 2009, 100).

⁶⁸ Примера ради, улица у Новом Саду која је носила Стаљиново име преименована је у Улицу Александра Ранковића (Obšust 2014).

је осам градова у шест република и две аутономне покрајине у послератној Југославији у својим називима добило епитет „Титов“. Такође, Стрњише у Словенији је 1947. године постало Кидричево, Краљево у Србији 1949. године Ранковићево, а Плоче у Хрватској 1950. године Кардељево (Радовић 2014, 120). Другу групу носилаца југословенских политичких симбола у јавном простору града чине спомен-обележја. Спомен-обележја постављана су у јавним просторима градова широм Југославије у виду фигурално-уметничких дела, архитектонских објеката, спомен-маузолеја, скулптура, спомен-бисти, спомен-плоча, спомен-зграда, спомен-гробља и др.⁶⁹ Већина спомен-обележја израђена је 60-их и 70-их година прошлог века, како би нека места битакa из II светског рата (Тјенетиште, Козара и Кадињача) или места на којима су се налазили концентрациони логори (Јасеновац) остала упамћена. Дизајнирали су их разни скулптори (Душан Џамоња, Војин Бакић, Миодраг Живковић, Јордан и Искра Грабул...) и архитекте (Богдан Богдановић, Градимир Медаковић...).⁷⁰ Као што се у јавном простору

---

⁶⁹ Између 1945. и 1990. подигнуто је неколико хиљада споменика револуцији, велики део већ у току 1940-их и 1950-их, често само у виду једноставних спомен-плоча, којима су побројане жртве локалног становништва. Према непотпуним подацима у Југославији је подигнуто око 15.000 спомен-обележја (Kirn i Burghardt 2012, 9).

⁷⁰ У естетском и уметничком контексту, југословенска спомен-обележја су израђивана на различите начине. У контексту монументалне пластике у првој фази преовлађивао је искључиво академски реализам. Најчешће форме реалистичке фигуративне скулптуре које су преовладавале широм државе манифестовале су се скулптурама војника, односно реалистичким представама људских тела у борбеном динамичном ставу уз оружје у рукама. За разлику од реалистичких фигура бораца које су постављане на трговима и на другим јавним површинама, од 60-их година XX века југословенски меморијали постављени на историјски битним локацијама везаним за Други светски рат израђивани су у апстрактним и модернистичким формама. Апстрактне модерне форме споменика су по правилу заузимале локације на отвореним просторима, најчешће у природи. Захваљујући карактеристикама својих локација, монументи су чинили

града једним носиоцем може представити више југословенских политичких симбола тако и један југословенски политички симбол може имати више носилаца. Примера ради, бистама Душану Јерковићу (команданту Ужичког партизанског одреда) и Перу Поповићу Аги (једном од седморице секретара СКОЈ) у јавном простору Титовог Ужица врши се комеморација Народноослободилачке борбе и револуције и Партије; са друге стране, називом града, именом главне градске саобраћајнице и спомеником на градском тргу врши се комеморација Јосипа Броза Тита. Такође се наведени носиоци југословенских политичких симбола у јавном простору града могу раслојити и на: *националне/државне, регионалне и локалне*. Тако је у Титовом Ужицу главну градску саобраћајницу Улицу маршала Тита пресекала улица која је име добила по ужичанки Нади Матић (1924–1944) – учесници Народноослободилачке борбе и народног хероја Југославије. И у јавном простору града уочавају се *трајни* и *пригодни* носиоци југословенских политичких симбола. Прва категорија је инкорпорана у урбано ткиво града и чини њену урбану опрему. Друга категорија своју примену има искључиво у ритуалној употреби урбаног простора (током демонстрација, прослава празника, конвенција политичких партија и сл.). Примера ради, откривање монументалне пластике прати велика церемонија на државном нивоу; том приликом се постављају државне заставе и транспаренти, интонира се химна, истакнути партијски функционари држе говоре о учесницима ослободилачке борбе, гратитељима социјализма, непоколебљивим борцима за мир и напредак у свету итд. Као саставни део урбане структуре, неизбежна и свеprisутна у човековом дневном окружењу, монументална пластика наставља да, на асоцијативном нивоу, развија приврженост грађана Народноослободилачкој борби и револуцији, Југославији, Јосипу Брозу Титу и Партији, док друга

јединствене амбијенталне целине изузетне уметничке вредности (Obšust 2018).

категорија носилаца политичких симбола нестаје из визуре града. Носиоци југословенских политичких симбола се у јавном простору града могу користити у различитим комбинацијама, а најчешће заједно. На тај начин се приказује *монолитан симболички корпус* социјалистичке Југославије. За пример се може узети *линеарна оса урбаног идентитета*⁷¹ Титовог Ужица у коме су дуж главне градске саобраћајнице (Улице маршала Тита) представљени доминантни политички симболи: почев од *Ломаче* – споменика партизанским командантима, преко споменичког комплекса Музеја устанка 1941. (кога чине зграде и подземни трезори, споменик настрадалим пушкарима, споменик настрадалим у експлозији 22. новембра 1941. године и први партизански тенк), поред продавнице конфекцијске робе *Кадињача*, књижаре *Победа*, прехранбене продавнице *Обнова*, биста великана српског социјализма Димитрија Туцовића, Радована Драговића и Душана Поповића у Малом парку, стамбено-пословног објекта на чијој је фасади *Партизанска споменица 1941.* у мозаику, Трга партизана где се налази 4,75 метара висок бронзани споменик посвећен Јосипу Брозу Титу, стизало до ОШ „Андреја Ђуровић“ која је име добила по команданту Радничког батаљона и народном хероју из Титовог Ужица. Наведени пример показује да су носиоци југословенских политичких симбола у јавном простору града комеморисали Народноослободилачку борбу и револуцију, Јосипа Броза Тита и Партију.

Носиоци југословенских политичких симбола се у јавном простору града, у највећем броју случајева, распоређују у оквиру постојеће физичке структуре урбаног простора. Примера ради, у оквиру постојеће уличне мреже,

---

⁷¹ Линеарни јавни урбани простори су осе урбаног идентитета, дуж којих се концентришу различити садржаји, на које се ослањају други отворени простори и који повезују различите значајне тачке карактеристичне за идентитет појединих делова градског ткива (Михаљевић 2010, 8).

централна градска саобраћајница носи име председника ФНРЈ; споменик народном хероју постављен је на постојећем слободном, углавном међублоковском простору; спомен-плоча постављена је на постојећи јавни објекат итд. Дакле, захвати у постојећу физичку структуру урбаног простора су, углавном, ограничени. Разлози за то су најчешће финансијске природе или уколико специфичност топографије терена не допушта већу физичку интервенцију у урбаној структури. *Број* носилаца југословенских политичких симбола у јавном простору града зависи од карактеристика физичке урбане структуре – што је она комплекснија, бројнији су и носиоци. Поново, градска топонимија нуди потенцијално највећи број носилаца југословенских политичких симбола (само је улична мрежа Београда нудила неколико хиљада потенцијалних носилаца политичких симбола). Занимљиви су и примери удруживања југословенских политичких симбола на једном носиоцу у ограниченом физичком простору града. Како Слободан Малдини у чланку „Идеологија и споменици“, објављеном на порталу *Večernje novosti* 21. децембра 2018. године, наводи:

„Неколико месеци пре откривања мог Споменика палим борцима, дошао сам да погледам своје дело. Запрепастио сам се када сам на врху споменика, на темену обелиска постављеног у центру, угледао црвену звезду петокраку. Одмах сам уложио протест, најпре код извођача радова, а потом и код председника Општине Исток, са захтевом да црвена звезда петокрака одмах буде уклоњена, из уметничких разлога. Сматрао сам да моје дело не треба да представља идеологију, већ да има искључиво естетски садржај. Мој захтев је одбијен, а на уметничком делу је остала примењена звезда петокрака са јасном идеолошком поруком.“

Монументалост носилаца југословенских политичких симбола условљена је, такође, карактеристикама физичке

урбане структуре. Они најмонументалнији који захтевају већи физички простор, налазе се, ипак, ван ужег градског подручја (примера ради, на периферији Ниша, у насељу Бубањ, изграђена је једна од првих монументалних скулптура у Југославији, рад вајара Ивана Саболића). У градским језгрима у којима не постоји могућност веће финансијске или физичке интервенције у урбаној структури, монументалост спомен-обележја у складу је са расположивим простором (нпр. споменик Моши Пијаде у Београду постављен је без постамента на средини пешачког потеза). Ипак, кључан је одабир *места* које ће у постојећој урбаној структури града заузети носилац југословенског политичког симбола. Промисљено распоређивање носилаца југословенских политичких симбола у оквиру датог физичког простора града део је стратегије владајућих структура. Подједнако је политички важно пронаћи адекватна места („кључне тачке“) у физичком простору града. То су, на првом месту, тргови, паркови, скверови, улична раскршћа, јавни објекат и сл., тј. чворишта урбаног идентитета око којих се концентришу различити објекти и активности. Довољно фреквентна места која свакодневно користи велики број људи омогућавају да се, на дневном нивоу, манифестује моћ и пласира адекватна пропаганда. На подсвесном нивоу, стално коришћење југословенских политичких симбола учвршћује и увећава њихов смисао о чему, на примеру Титовог Ужица, сликовито говоре сећања испитаника: „Увек смо се чекали код ‘Тита’ или ‘Маршала’“ (ж, 70 г.); „Често смо ишли у ‘Партизан’“ (м, 66 г.); „Нама као деци је био занимљив онај тенк испред Музеја, па смо се играли Партизана и Немаца“ (ж, 58 г.) итд. У физичкој структури урбаног простора бројност, монументалност и место носилаца југословенских политичких симбола осликава и хијерархију југословенских политичких симбола у монолитном симболичком корпусу. Како примећује Маоз Азарјаху:

„(...) што је виши положај особе у хијерархији пантеона, наћи ћемо је на већем броју носитеља,

док величина споменика игра средишњу улогу при закључивању о рангу појединог хероја; особито важном јунаку бит ће посвећен средишњи споменик на главном тргу; мање важни јунаци бит ће приказани, ако им уопште припадне та част, на периферним споменицима и то у провинцијском граду.“ (Azaryahu 1999, 260–261)

Уколико финансијске и специфичне топографске околности допуштају већу физичку интервенцију у урбаној структури, формирање нових градских јавних простора за носиоце југословенских политичких симбола остварује се на два различита начина – или трансформацијом већ постојећих простора, односно променом њихове дотадашње намене, или формирањем потпуно нових просторних целина. Најчешће су трансформације већ постојећих простора биле неопходне у централним градским зонама, где нема много неангажованог земљишта, тј. где је пренамена постојећих простора била једино решење (Михаљевић 2010, 8). Титово Ужице један је од ретких градова (ако не и једини) у социјалистичкој Југославији где је за подизање 4,75 метара високог бронзаног споменика посвећеног Јосипу Брозу Титу у потпуности (пре)обликовано његово урбано језгро.

Подизање споменика Јосипу Брозу Титу у Титовом Ужицу

„На седници ЦК СКЈ и СУБНОР 1958. године одлучено је да се централна прослава двадесетогодишњице устанка народа Југославије 1961. године одржи у Титовом Ужицу због значаја и улоге коју је наведени град имао у Народној револуцији“ (м, 81 г.).

На наведеној седници донета је одлука да се у Титовом Ужицу подигне споменик Јосипу Брозу Титу, првом вођи партизанских одреда Југославије, врховном команданту НОВ и Генералном секретару СКЈ, у знак сећања на његов боравак

на слободној територији 1941. године. С обзиром на то да постојећи простор Житне пијаце (која је обухватала површину од 3200m² и била поплочана турском калдрмом), није био адекватан за постављање споменика, расписан је конкурс за ново урбанистичко решење градског трга. Новим урбанистичким решењима ужег центра града конкурисали су арх. Драгиша Брашован, арх. Ружица Илић, арх. Милорад Пантовић, арх. Братислав Стојановић, арх. Станко Мандић, арх. Иво Куртовић и арх. Богдан Игњатовић (Марковић 2008, 61). На конкурс су се суочила два концепта реконструкције градског центра. Један награђени рад предлагао је компакт-ији и регулационо чвршће постављени урбанизам: границе блокова и слободних простора биле су јасне и омеђене. Други награђени рад је инсистирао на авангардности и отвореном простору. Услед тога, додељене су две прве награде (Миливојевић 2018, 5).

„Жири које је формирало Републичко извршно веће доделило је другу награду коју су поделили Станко Мандић и Милорад Пантовић, прву није. Трећу је добила Ружица Илић, више као надокнаду за трошкове које је имала при изради. Решење Милорада Пантовића није прихваћено само због разлике у цени. То је било сасвим друго решење у односу на ово.“ (м, 81 г.)

Међутим, арх. Станко Мандић и арх. Милорад Пантовић одбили су услове жирија да уз одређене измене и допуне, израде главне пројекте. Даља разрада пројектне студије поверена је арх. Ружици Илић, која је до 1957. године била урбаниста града. Решењем Народног одбора општине Титово Ужице, 1. новембра 1958. године, након што је предложена разрада пројекта одбачена, одобрена је верзија арх. Станка Мандића.⁷² На крају, трг је реализован на основама многих

---

⁷² Професор Архитектонског факултета у Београду Станко Мандић (1915–1987) припада генерацији југословенских и српских архитеката који су класично образовање стекли у Краљевини (1918–1941) а своја

компромиса, али је испунио програмске захтеве задате кроз теоријске претпоставке о новом друштвеном центру (Миливојевић 2018, 5). Пројектована садржина обухватала је: 330 станова, градску робну кућу, изложбену дворану, локале, градску кафану, биоскоп, филијалу Народне банке, Спомен-дом (позориште и библиотека са просторијама друштвених организација) и зграду Команде дивизије; пешачка зона, зелене површине и спомен парк чиниле су слободни простор, док је централно место целокупног простора требало да заузме споменик Јосипу Брозџу Титу (Марковић 2008, 63–64). Дужина Трга партизана износи 175m, ширина 76m, док је унутрашња површина (са зеленим површинама) 19154m². Предњи део трга пројектован је са четири платоа, а задњи са подесним нагибима и степеништем. Укупна савладана висина износи 9,52m.

Народни одбор општине Титово Ужице за извођача радова одредио је Грађевинско предузеће „Златибор“ из Ужица.⁷³ Исти орган формирао је десеточлани Одбор за

најзначајнија остварења реал-зовали у Републици Југославији (1945–1990). Носилац је најзначајнијег југословенског признања за стваралаштво у архитектури: Борбине савезне награде за архитектуру за 1971. годину. Такође, лауреат је Велике награде архитектуре коју му је доделио Савез архитеката Србије 1983. године као највише струковно признање у Србији. Био је архитекта широког интересовања и образовања. Најзначајнији пројекти и реализације су везани за градове Титово Ужице и Призрен. У Титовом Ужицу је реализовао заједно са архитектама Милорадом Пантовићем и Миланом Антићем Трг партизана који се убраја међу најуспешније реализације јавних простора у свом времену. Бавио се реконструкцијом централних градских зона. Био је посвећен архитектонској композицији и естетици јавних простора у коју се укључује и студиозни приступ приликом обликовања фасада својих објеката као неодвојивих од сценографије урбаних целина. Несумњивог је значаја његов допринос архитектонској и урбанистичкој мисли и уметности свога времена (Миливојевић 2014, 11–12).

⁷³ Главни проблем извођача радова био је недостатак оспособљеног кадра. Током реконструкције трга велики број радника (неквалифико-

изградњу трга.⁷⁴ Након именовања чланова Одбора за изградњу трга започет је рад на реконструкцији урбаног језгра наведеног насеља⁷⁵:

„На старом градском тргу су постојале једно три-четири зграде које су могле да остану, да се уклопе, са стране грађевинарства, јер су биле од тврдог материјала... Остало је све морало да се руши. И да се раселе породице.“ (м, 81 г.)

ваних) обучен је за виша звања. На иницијативу инж. Јурија Дриза (директора Грађевинског предузећа „Златибор“), у периоду од 1. априла 1960. до 30. новембра 1960. године ангажоване су омладинске радне бригаде са укупно 1232 омладинаца. У реконструкцији Трга партизана учествовале су омладинске радне бригаде: „Моша Пијаде“, Прибој; „Млади задругар“, Титово Ужице; „Чајка“, Трстеник; „Звонимир Костић“, Лесковац; „Специјална тракторска“, Титово Ужице; „Борис Кидрић“, Призрен и Ужичка комбинована омладинска радна бригада (Марковић 2008, 213).

⁷⁴ Чланови Одбора за изградњу трга били су: Милан Јевтовић (председник НОО), Драгомир Каљевић (секретар Одбора), Мирко Поповић (републички делегат), Милован Ђокановић (председник народног одбора среза), генерал Рудолф Хриберник (командант Војног подручја), Рајко Јечменица (секретар Општинског комитета СКЈ), арх. Станко Мандић, Момчило Вуковић (директор „Првог Партизана“), инж. Јуриј Дризо и Јован Росић (руководилац грађевинског одељења Стамбене управе). Одбор је одржао укупно 24 седнице са 110 тачака дневног реда. Задужења Одбора за изградњу трга су била: припремање материјала за обезбеђење средстава за изградњу трга и руковање овим средствима, закључивање уговора, доношење оперативних планова за изградњу објеката, спровођење одлука Народног одбора општине и Одбора за изградњу трга, вођење надзора над извођењем објеката итд. (Марковић 2008, 66–68).

⁷⁵ Због недостатка времена и постављеног рока, одлучено је да се са извођењем радова почне пре израде главних пројеката (на којима је радила група стручњака из Београда на челу са арх. Станком Мандићем). Ради боље оперативности, на изради пројеката додатно су ангажовани арх. Драгољуб Синђић, арх. Светислава Симић и арх. Зорица Васиљевић.

На простору предвиђеном за уређење трга у току 1958. године била је извршена експропријација приватних имања за коју је требало, према утврђеном програму изградње, обезбедити средства у износу од 53300000 динара. Рушењу објеката приступило се одмах по иселењу станара и тај посао није прекидан у току целе године (Марковић 2008, 75).⁷⁶ Смештај станара је уједно био и најозбиљнији проблем у изградњи трга. Пресељавање становништва плански је усмерено ка новим локацијама на којима су изграђене нове стамбене јединице:

„Новосаграђени станови подигнути су у улицама 7. јула и Душана Вишића, затим на имању породице Селаковић и код предузећа Цвета Дабић“ (м, 81 г.).

6. маја 1958. године почела је изградња стамбених објеката на истоку, које је пројектовао арх. Милорад Пантовић. Као инвеститори радова учествовали су Ваљаоница бакра (из Севојна) и Народни одбор среза, док су адаптацију куће Милана Пековића финансирале Народне апотеке из Ужица. Радови су завршени 31. децембра 1959. године. Стамбено-пословне зграде, чији је инвеститор била Југословенска народна армија, почеле су да се граде 25. јуна 1958. године, а радови су завршени 16. јуна 1960. године. Инвеститор стамбено-пословне зграде на парцелама 371/1 и 372/1 катастарске општине Ужице био је Народни одбор општине. Стамбена зграда (Кула) започета је 10. октобра

---

⁷⁶ Живописно је сећање Јована Росића, руководиоца грађевинског одељења Стамбене управе, на почетак изградње Трга партизана: „Мој задатак је био да све куће и локале који су се налазили на тргу порушим и свима обезбедим станове. Најлепша кућа у Ужицу је била Прљевића кућа. Њен власник и пројектант био је чувени ужички архитекта Миладин Прљевић. У овом објекту сам први пут видео плочице и звонце. Једном приликом ми каже председник Општине: ‘Знаш шта, морамо да срушимо Прљевића кућу. Види да се за један дан сруши цела.’ Ужичани су тада говорили: ‘Зар оно да се руши?!’. И шта ћу, организујем ја рушење за један дан“ (Марковић 2008, 95).

1958. године, а завршена 16. марта 1961. године. Пословна зграда (Народна банка) почела је да се гради 21. октобра 1958. године, а завршена је 28. маја 1960. године. Градска кафана, чији је инвеститор било Угоститељско предузеће „Златибор“, започета је 12. јануара 1959. године, а завршена 15. јуна 1960. године. Свечано је отворена 29. јула исте године. Робна кућа почела је да се гради 28. маја 1959. године, а свечано је отворена 15. јула 1961. године. Инвеститор радова било је Трговинско предузеће „Теразије“ из Ужица. Изградња стамбене зграде изнад Робне куће (блок Ц, положај I) започета је 1. јуна 1959. године, а завршена 21. мај 1961. године. Инвеститор радова био је Народни одбор општине. Изградњу стамбено-пословне зграде (блок Д, положај I) инвестирао је Народни одбор среза. Радови су почели 26. маја 1960. године, а завршени 10. јуна 1961. године. Инвеститор радова на изградњи стамбено-пословне зграде (блок Б, положај I), који су започети 26. септембара 1960. године, а завршени јуна 1961. године, био је Народни одбор општине. Део трошкова за изградњу (и целокупну опрему) биоскопа „Партизан“, чији је идејни пројекат урадио арх. Милорад Пантовић, сносио је биоскоп „Златибор“. Радови су почели новембра 1960. године, а свечано је отворен 4. јула 1963. године. Груби грађевински радови и фасада зграде Спомен-дома (која се састоји из: позоришног дела, отворене летње позорнице, Дома културе и парковски уређеног слободног простора око зграде) завршени су 10. јуна 1961. године (Марковић 2008, 214).⁷⁷ За поплочавање трга коришћено је три врсте камена: сирогојнски, аранђеловачки гранит и маће (истоимено село код Ивањице). Радови (уређење платоа и инсталације) завршени су 1. јула

---

⁷⁷ 330 новосаграђених станова поседују следећу структуру: 35 гарсоњера, 60 једнособних зграда, 149 двособних станова, 34 трособна стана и 5 четворособних станова, док укупна површина стамбених зграда чија се површина налази на Тргу партизана износи 9351m² (Марковић 2008, 214).

1961. године (Марковић 2008, 120). Рок за радове на озелењавању био је 15. јун 1961. године.

Споменик посвећен Јосипу Брозу Титу постављен је на изграђено постоље 24. јуна 1961. године. Бронзану скултуру, 4,75 метара високу и неколико десетина тона тешку, осмислио је хрватски мајстор-скулптор Фране Кршинић⁷⁸.

Изградња Трга партизана износила је 1817464833 старих динара (Марковић 2008, 214). Више од половине финансијске конструкције обезбедила је Савезна влада, док су други део чинила републичка и локална средства.

Свечана седница, на којој је подељено 178 награда за успешно завршене радове на изградњи трга, одржана је 26. јуна 1961. године (Марковић 2008, 149).

---

⁷⁸ Професор Академије ликовне уметности у Загребу Франо Кршинић, хрватски мајстор-скулптор, рођен је 24. јуна 1897. године у Лумбарди (Корчула). Студирао је у Хожицама и радио код професора Мислбека (Josef Václav Myslbek) и Штурзеа (J.Stursa) у Прагу. Од 1948. године члан ЈАЗУ (данашња Хрватска академија знаности и уметности). Особине његовог модерног поетског реализма јесу заобљена форма и сензуална елипсаста линија. Дела му се налазе у већим музејима и галеријама Југославије. 1962. године добио је награду Владимир Назор за животно дело, а 1968. године награду АВНОЈ. Преминуо је 1. јануара 1982. године у Загребу; Одредница „Франо Кршинић“ у *Мала енциклопедија Просвета*, К–П, 347.

Прослава двадесетогодишњице Дана борца у Титовом Ужицу⁷⁹

Начин приказивања скупа политичких симбола у јавном простору града јавности подједнако је политички важан и може се окарактерисати као ритуални чин:

„Прво се приказивање неког симбола јавности обавља на унапријед одређен датум. Свечаност се најчешће збива у неком термину који има изравну везу са представљеним симболом: на дан рођења или смрти одређене особе, на годишњицу побједничке битке или је везано уз неки други повјесни догађај. Обично имају предност округле годишњице... Тијек прославе редовито је исти; присутни су узваници и дужносници које држе говоре. Церемонија је углавном свечана, већ према значењу симбола који се представља... из одржаних говора може се ишчитати значење које симболу придаје дотична власт. Тако се објављује политичка и идеолошка вриједност јавнога симбола, а службено излагање утврдит ће његово друштвено-политичко значење.“ (Aza-gyahu 1999, 261)

Двадесетогодишњица устанка народа Југославије биће посматрана на примерима *три наратива*: први наратив („поглед споља“) чине подаци о прослављању наведеног празника забележени у архивским изворима и штампи; други наратив („поглед изнутра“) чине подаци забележени у разговору са организатором прославе двадесетогодишњице Дана

---

⁷⁹ С обзиром на то да је у оквиру одлуке да се централна прослава двадесетогодишњице подизања оружаног устанка народа Југославије против окупатора 1961. године одржи у Титовом Ужицу донето решење да се за ту прилику подигне споменик Јосипу Брозу Титу, откривање „Маршала“ се не може посматрати независно од прославе Дана борца, већ се мора анализирати као њен интегрални део.

борца, док трећи наратив („поглед изнутра“) чине подаци забележени у разговорима са учесником – посматрачем и учесником који је у обележавању празника устанка народа Југославије имао јасно дефинисано задужење.⁸⁰

Поглед споља - наратив „А“

„Град је већ првог јула био украшен. На уласцима постављени су славолуци и капије, транспаренти на улицама, више композиција на Тргу партизана, на Караули, Доварју, Малом Забучју, метални јарболи на Биоктошу и на Старом граду. Поред тога постављене су 144 заставе на јарболима у слободној композицији, 121 застава на јарболима у фризу као и мноштво застава у букетима од по 3, 6 и 8... На прилазима граду слободне површине су претворене у паркинг просторе. Укупни капацитети паркинг простора износили су преко 8 хиљада возила. Три здравствене станице у граду радиле су непрекидно. Нико од лекара није могао отићи на годишњи одмор у том периоду... И зубна амбуланта је радила 24 сата, апотеке од 7 до 19 часова, а ноћу је једна била дежурна. На простору где се одржавао митинг Главни одбор Црвеног крста подигао је један шатор у коме су могле да се освеже и одморе мајке палих борца. У граду је отворено 14 чесама са 23 отвора. Подигнуто је 160 привремених нужника у разним деловима града, док су у Великом парку и на Плажи сазидана два стална. Привремено је подигнут релејни уређај на Забучју... Да би све

---

⁸⁰ Весна Вучинић наглашава да је за сагледавање опште структуре прославе неопходно успоставити равнотежу између „погледа споља“ (објективно сагледавање посматраног догађаја) и „погледа изнутра“ (став испитаника) (Вучинић 1999, 12).

ове комуникације могле да несметано протичу, поред постојећих, у Титовом Ужицу је било отворено још пет пошта... Отворено је 75 привремених продајних места под сунцобранима где су се продавали воћни сокови, пиво, цигарете и шибице, док су се на 22 продајна места под шаторима продавали хлеб, пециво, конзервирана храна, сокови, сувенири и др. На 39 места постављене су тезге на којима се могло купити воће и поврће; под 41 тезгом су се продавали сладоледи, сокови, пиво... Поред постојећих угоститељских објеката, где су се једним делом храниле званице, организовано је преко 20 истурених објеката, углавном на свим прилазима Титовом Ужицу и свим паркинг и камп плацевима, на зборишту као и у самом граду...

Свечаност је званично почела 3. јула око 11 часова, када је на Тргу партизана, по утврђеном програму прославе, Александар Ранковић открио споменик Јосипу Брозу Титу. У 17 часова, у присуству Александра Ранковића, отворен је Музеј устанка 1941. Музеј је отворио Отмар Крајачић, генерал-пуковник. У вечерњим часовима, на Тргу партизана, приређен је ватромет. Стотине разнобијних ракета запарале су небо и осветлиле не само нови Трг него и готово читав град... Готово са свих зграда на новом Тргу партизана потекле су светлеће реке, док је на највишој згради пламсало шест буктиња које су симболизовале шест наших република. После тога, око 21 часа, отпочела је велика приредба на којој је најпре са партизанским песмама наступила група певача уз пратњу секстета Душка Радетића. Затим је изведена приредба Поема о борцу, адаптација Давичове поеме Зрењанин. По завршетку официјелног дела програма, оркестри

су наставили да свирају, те је настало велико народно весеље које је трајало до дуго у ноћ.

4. јула у 11 часова почео је, по утврђеном програму, митинг у Крчагову, на простору између пекаре „Сретен Гудурић“ и предузећа „Први партизан“. На отворену пругу у Крчагову, код моста преко Ђетиње, председник Тито и његова супруга Јованка стигли су нешто пре 11 часова. Пионери Славица Вуковић и Божидар Кокора предали су другу Титу и његовој супрузи Јованки букете цвећа, а мали Божидар поздравио је затим високог госта са неколико топлих речи. Кроз шпалир пионира и омладинаца, који су их засипали цвећем, председник Тито и гости упутили су се према трибинама на падини брежуљка у Крчагову, где је велики митинг одржан. Војна музика интонирала је химну па је затим председник Тито извршио смотру почасног батаљона. Појава председника Тита у подножју трибине изазвала је експлозију одушевљења. Тачно у 12.20 часова Броз се довео пред Музеј устанка 1941. Група је потом, нешто после 12.30 часова стигла до Трга партизана, успут праћена бурним апалузима и обасипана цвећем. Док је друг Тито прилазио споменику, мноштво света га је поздрављало на улици и са балкона околних зграда. Очигледно импресиониран изгледом Трга, друг Тито је у разговору рекао да му се необично допадају архитектонска решења као и читав амбијент око Трга. Око 13 часова, у Великом парку, на тераси изнад Ђетиње и у хладу испод брда, Републички одбор за прославу је приредио ручак са председником, уз присуство око хиљаду званица. Они који нису били на том ручку у један, у хладу борова Великог парка и буку планинске реке, јели су и махом се

веселили под отвореним небом. У предаху између јела имали су прилику да уживају у забавно-културним садржајима које је организовао Одбор за прославу празника... У седам кафана у граду 4. јула наступали су познати певачи забавних и народних мелодија из целе тадашње државе. За љубитеље фудбала, атлетике, ватерпола, рукомета и пливања, било је пуно забавних сусрета. Слика ових бројних манифестација спортског карактера допринела је да Титово Ужице изгледа као град под Олимпом, а игре досегну ниво мале балканске олимпијаде.“ (Марковић 2008, 157–180).

Поглед изнутра – наратив „Б“

„Та прослава је интересантна ствар. Припреме су трајале кроз изградњу. Цео оперативни посао радио је Ужички одбор. Уствари, град. Било је сарадње са Републичким извршним већем. Прославу је платила Република Србија. Мало смо им дрпили пара. Мени Миха Маринко каже: ‘Словенци су познати по добрим организацијама. Ово сте фантастично организовали. И ви Ужичани имате жицу’. И стварно је организација била одлична, фантастична. Преко 100 хиљада људи скоро да ниси осетио, да је притегао град. То је било перфектно. Није било никаквих проблема, али је било много посла... То је било велико оптерећење, али и перфектна организација. Одбор за изградњу Трга је у исто време руководио организацијом прославе, с тим што је организовао и комисије, мобилисао мањевише цео град у уређењу и припремама. Све радне организације биле су мобилисане. Све је било мобилисано што је могло да се мобилише. И сви су укучени. На крају крајева, неко је радио

на овоме, неко на ономе, шта ја знам... Све је било један механизам који је био укључен у то. То није могао да ради одређени број људи. Тито је дочекан онако како и заслужије државник таквог калибра – са одушевљењем, са радошћу, са достојанством.“ (м, 81 г.)

Поглед изнутра – наратив „В1“

„1961. године имала сам 10 година, али се добро сећам прославе, мада ми то тада није било битно... Мајка је пребацила ћилим ручне израде, како се то каже, прелепих шара, са доминантном црвеном бојом, преко прозора који је био окренут ка Главној улици, ту смо живели. На ћилим је окачила Титову слику у маршалској униформи, не знам како ли је то урадила. На тераси и мушкатле црвене... Ми смо се радовали гостима, јер је увек била добра клопа. Долазила нам је тетка из Лапова са породицом... Они су били учитељи, то им је вероватно подигло рејтинг што су ишли у Ужице на прославу... У кујни кревет, у спаваћој соби брачни кревет, у комбинованој соби два кауча. На знам како смо сви ту спавали... Мајка каже: ‘Дај да зовнемо и ону Реакцију са села, да види каква је то велелепна ствар, можда промени мишљење’. А Реакција је био мој ујак који је славио славу, био против режима и мрзео Тита као Немце. Била је несносна врућина тог дана... Као да сада видим младе и лепе родитеље. Отац у војној униформи, а мајка у тиркизном комплету од габардена, уска сукња са преклопом, устручен горњи део без рукава и штикле... Били смо поносни на дотеране родитеље... Мајка се онесвестила на прослави, од врућине и гужве, то је било као у сардини, море људи, улице испуњене... Вратила

се сва мокра, ваљда су је људи поливали водом... Ми, деца из зграде, сишли смо до главне улице, на онај ћошак где је сада Апотека, е ту, мало пре Трга. То нам се учинило као добро место. Имала сам утисак да време стоји, можда због жеђи коју сам почела да осећам. Људи су се мање-више нормално понашали... Прошла је вечност пре него што је почела да се прави гужва, а ми смо се трудили да останемо у првом реду. И тако смо стајали у маси. И стајали... Он је долазио оним плавим возом. Неко је из масе рекао да је чуо звук локомотиве, мада се после испоставило да ће проћи још сат времена, тако да то није био звук тог воза... Неко цвеће је већ било побациано по улици, али су девојке око нас и даље у рукама држале букете. Свака по најлепши који је могла да понесе. У једном тренутку неко је рекао: 'Ево га друг Тито!'. И некако смо сви занемели, од неке треме, ма глуп народ, шта да ти кажем, ми смо бар били деца. И ја сам га са страхом ишчекивала... Појавила су се црна кола, она његова. Настала је еуфорија! Народ је ускликивао његово име. И ми смо се нешто драли, цвеће је летело... Ма нестварно. Као добро режирана представа, веруј ми. Он је само стајао и махао. На тренутак сам помислила да ћу се можда и руковати са њим, само ако буде ишао довољно споро. Наравно да је само прошао и прелетео погледом преко масе. Све се завршило у тренутку. Остала сам разочарана, али и поносна што сам била у првом реду...“ (ж, 58 г.)

Поглед изнутра - наратив „В2“

„Ја сам водио свој оркестар 15 година. Дошао ми председник Месне заједнице из Крушчице, Перо Јовановић, и каже: 'Бранко, искупи своје друш-

тво, сутра у 13 часова долази Тито у Ужице, држи говор, морамо да свирамо дочек'. А ја му кажем: 'Добро, а шта ћемо за превоз, ја пешке не могу да идем, далеко?' Болела ме нога још тад. Каже: 'Имамо камион'. Он је био комуниста до неба, чист комуниста, али онда није било ко није био комуниста, тако је било... О прослави се причало, али нисмо знали који ће бити дан. Позвао нас је 5 дана унапред, да ја искупим оркестар. Био је проглас ко хоће да иде у Ужице, отвара се Трг и долази Тито. Нас је обавестио председник Месне заједнице, а друге преко поштара, поштар иде, дели пошту и разноси глас. Уговорили смо да не свирамо за паре, то је нама била част. Тито, бре, долазио, било је Тито на земљи, Бог на небу, то нема... Да ти кажем, ја сам био популаран свирач, свирао 27 година, био много музикалан свирач. Оркестар ми се звао *Крушчичани*, било нас је седам... Ми смо то примили радосно, то је била част, Тито долази и Јованка, нема, бре! Рекли су да ће у пола два Тито бити у Ужицу. Обукли смо шта је ко имао, али смо ипак гледали да то буде свечаније, трубе морају да буду чисте... Камион само за свираче и за народ који хоће из Крушчице. И дође камион овде на центар и потрпасмо се у камион, ми свирачи и доста народа још, сви у један, то није било седишта. Колико стане – стане, па се сналазе после, ма ишло то, море, пешке или свако безецовоао некога. Ма какви, у путу смо певали шта је ко знао: 'Друже Тито ми ти се кунемо, да са твога пута не скренемо'. Орило се... Оставили су нас на Тргу, тачно на место. Стајали смо врло близу улице, на степеницама... А када смо ми дошли, народа не можеш да прегледаш... Од Доварја до Врела и горе до Бога питај, све народ. Председник каже: 'Народе,

излазите, а свирачи, постројите се, овде стојите, Тито долази!’ Једини смо ми били свирачи, нико други. И шта се деси: навали народ и пазарим ја 11 свадби! Били смо свирачи као што је сада Радован Бабић, Бошко Остојић, Мићо Петровић и шта ја знам, био сам популаран. Чекали смо пола сата, нисам онда осећао врућину, био сам млад... Оно само крља народа, то се цвеће баца... ‘Живио Тито, живела Југославија!’ А улицом нико, нико улицом да иде пре Тита. Тито долази, то је слободан пут, само се цвеће баца... ‘Ево Тита, свирајте!’ И ми свирамо. Тито изађе са Јованком. Само поздравља и овако држи руку, свима поздрав. А Јованка само за њим, он није дао жени мимо њега, а Милошевић пустио жену мимо њега па пропала држава! Свирали смо *Марш на Дрину*, то је војно, па после *Ужичанку*. Док је Тито држао говор свирамо 4 сата, то после свирали народу за паре. После смо остали да се провеселимо, отишли смо у ту кафаницу на Тргу, имали су свирачи бесплатно, оркестар мој цео имао бесплатано и ручак. Било весело. Остали смо до једног сата ноћи, морао камион да се врати. Дошли смо овде, било је два сата ноћи, три... Све је то мирно било, све милиција кружи, а када је Он дошао, милиција и напред и позади, и чувари. Обезбеђење било, ма какви... Био сам поносан на себе до неба што сам свирао дочек Титу, до неба је било вала! То се после препричавало по селу. Многи ми људи честитати и све сам овде добијао телеграме, ма какви...” (м, 72 г.)

Формално-структурне карактеристике прославе Дана борца

У анализи формално-структурних карактеристика прославе Дана борца свакако би требало поћи од чињенице да је, у антрополошкој концептуализацији, *празнично време* супротност *свакодневном* (Богдановић 2018а, 95). Празник је истакнуто временско раздобље, чији се почетак и крај унапред знају, а везује се за неки добро познати догађај (Horvat Futo 2016, 155). Као елемент културе, празник има сталан задатак да организује и естетски формира слободно време, допринесе учвршћењу заједништава и социјализацији човека. Празник је слободно време, обред, важна акција, прихваћен начин обављања свечаних чинова (Ђокић 1986, 224). Празници супротстављају повремену експлозију безбојној колотечини, слављеничко лудило бриси за егзистенцију, моћни дах заједничке узаврелости мирним пословима, где свако гледа своја посла, и концентрацију друштва његовој сопственој раскошности (Кајоа 1986, 34). *Свакодневницу* разматрају и критички анализирају различити теоријски (најчешће социолошки) приступи.⁸¹ *Profanum* је нешто уобичајено, устаљено, рутинско, што је сфера човекових обавеза (Duković 2016, 18). Норберт Елијас (Norbert Elias), аутор чије се име често везује за социологију свакодневице у њеном савременом издању, „свакодневни живот“ објашњава једнако имплицитним противпојмовима: рутина / неуобичајене, нерутинизоване сфере друштвеног; радни дан (нарочито радника) / буржујски живот од профита, у луксузу, без рада; подручје репетитивног живота из дана у дан / све оно што традиционална политичка историографија сматра релевантним и поима као „велике“ догађаје; приватни живот (породица, љубав, деца) / јавни или професионални живот; сфера природног, спонтаног, нерелевантног, истинског доживљавања и размишљања / сфера рефлектованог, вештачког,

---

⁸¹ Приказ и критичко преиспитивање различитих социолошких приступа свакодневном животу погледати у Spasić 2004.

неспонтаног, нарочито научног доживљавања и мишљења итд. (Spasić 2004, 38). Дакле, релација празничног и свакодневног времена може се посматрати као пример „бинарног кодирања“. Едмунд Лич сматра да се културне информације могу преносити путем „бинарног кодирања“ (Жикић 1997, 95–96), односно путем бинарних контраста (опозиционих парова) $X:Y$, при чему је X супротно од Y ($X:Y \rightarrow X \neq Y$). Дакле, X и Y су бинарни контрасти, односно *бинарни кодови*:

$$\begin{array}{c}
 X : Y :: \text{свакодневно} : \text{празнично} \leftrightarrow \frac{Y}{\text{свакодневно}} \\
 \\
 = \frac{X}{\text{празнично}} \rightarrow \frac{Y = \text{празнично}}{X = \text{свакодневно}}
 \end{array}$$

Шема бр.1: Категорије времена (празнично и свакодневно) као бинарни кодови

Прослава двадесетогодишњице Дана борца 3. и 4. јула 1961. године у Титовом Ужицу биће анализирана према следећим сегментима: *време, простор, организатори, учесници, активности и носиоци политичких симбола који се том приликом користе*.⁸²

---

⁸² Проучавајући формално-структурне карактеристике прославе Божића, Весна Вучинић-Нешковић у *Божићу у Боки Которској* наводи да су основни елементи прославе: *време, простор, организатори, учесници, активности и предмети који се том приликом користе* (Вучинић-Нешковић 2008, 23). Међутим, имајући у виду да је реч о анализи начина приказивања скупа политичких симбола у јавном простору града, а који не морају нужно бити предмети, у посматраном контексту последња категорија основних елемената прославе мора бити проширена.

Време: Празник се догађа у обредном времену и утврђеним датумима који имају „јасну везу са представљеним симболом (на дан рођења или смрти одређене особе, на годишњицу победничке битке или је везано уз неки други историјски догађај), док предност имају округле годишњице“ (Azaryahu 1999, 261). Реактуелизација и комеморација Дана борца јасно асоцира на дан који у револуционарној историји социјалистичке Југославије представља значајан историјски догађај (подизање оружаног устанка народа Југославије против окупатора 4. јула 1941. године), док о значају јубилеја наведеног празника говори податак да је прослава двадесетогодишњице устанка народа Југославије називана „највећом манифестацијом која је до тада организована у ондашњој Југославији“ (Марковић 2008, 169).

Простор: Критеријуми за одабир просторног оквира у коме ће се обележити прослава двадесетогодишњице устанка народа Југославије 1961. године (значај и улога коју је Титово Ужице имало у Народноослободилачкој борби и револуцији), говори о томе да, поред категорије времена, и категорија *простора* (у оквиру којих се организују празници) има јасну везу са представљеним симболом (место рођења или смрти одређене особе, место победничке битке или просторни оквири неких других историјских догађаја):⁸³

„1941. године је у Ужицу био и Врховни штаб, Централни комитет, па је онда ту створена та тзв. нова власт, па Републичка влада, па Месни одбори... Један сасвим други однос, промене су неке извршене. На тој тзв. „слободној територији“, што је врло карактеристично за онај период, од Краљева па до Романије територија је

---

⁸³ Као метафора народног жртвовања, али и из пијетета према његовом подношењу последица политичких идеала Комунистичке партије Југославије (страдање Радничког батаљона, који је 28. новембра 1941. године кренуо из Ужица на Кадињачу), Титовом Ужицу је 1952. године додељен статус *спомен-града* (Миливојевић 2018, 7).

била слободна, боравио је и Јосип Броз Тито...
То је резултирало прославом Дана борца у
Титовом Ужицу..." (м, 81 г.)

Организатори: Говорећи о празницима који се односе на специфично историјски догађај (као што је случај са прославом Дана борца), Роберто Да Мата (Roberto Da Matta) наводи да прославе организују групе које управљају средствима комуникације и репресије (оружане снаге), имајући тако подршку сталног тела које представља националну власт (Da Mata 1986, 263). Прославу двадесетогодишњице устанка народа Југославије организовали су „власти, званичници чија је моћ потврђена правом и законима“ (Da Mata 1986, 263), односно *Ужички Одбор за организацију прославе*, у оквиру којег је формирано девет комисија (за митинг, уређење града, саобраћај, смештај, исхрану, везу, пропаганду, публикације, забаву и спорт), које су биле задужене за реализацију програма (Марковић 2008, 157) и *Републички одбор за изградњу прославе*, чији је председник био Драгослав Дража Марковић – високи комунистички и државни функционер Србије и Југославије:

„Поред Ужичког одбора формиран је и Републички одбор за изградњу Трга и прославу 4. јула. Председник је био Драгослав Дража Марковић, који је био секретар Социјалистичког савеза. Он је требао да контролише шта ми радимо, али је уствари више формално формиран. Он се није укључивао у наш посао... Постојали су више због неког нивоа..." (м, 81 г.)

Учесници: На прослави јубилеја Дана борца у Титовом Ужицу заступљене су обе полне и све старосне категорије учесника. Хетерогеност учесника посматраног празника осликава се и на другим нивоима (националном, конфесионалном, струковном и сл.): присутни су државни и политички руководиоци, страни званичници, представници

сакралних установа, радни колективи, омладинске организације, групе грађана итд. (Богдановић 2018а, 97).

„Прослави је тих дана присуствовало преко 2 стотине хиљада људи... Учесници прославе почели су да пристижу већ првих дана јула. 2. јула 1961. године у Титово Ужице је стигао потпредседник Савезног извршног већа и председник Савеза удружења бораца народно-ослободилачког рата Александар Ранковић. Истог дана, а и сутрадан, у Титово Ужице су допутовали други тадашњи државни руководиоци, делегације из разних крајева државе и иностранства, представници верских конфесија и друге личности из јавног и друштвеног живота. Све те личности и догађаје пратило је будним оком 200 домаћих и страних новинара. Ко год је желео на прославу добио је карту са тачно назначеном врстом превоза, временом поласка и повратка. Свако возило имало је редара. Села, варошице, радни колективи, омладинске организације и групе грађана долазиле су на прославу са музиком. Мештанима села око Титовог Ужица и неким омладинским организацијама није био потребан превоз, ишли су пешице, преко брда. Препоручено је да се деца старости испод 15 година не доводе на прославу због могућности премора и отежаног кретања. За смештај учесника прославе ангажовани су сви расположиви капацитети. Одбор за прославу двадесетогодишњице устанка организовао је смештај и исхрану за преко 13 хиљада гостију. За превоз учесника ангажовано је 380 аутобуса и теренских камиона као и 11 железничких композиција. За прославу је завршен пут Чачак–Титово Ужице. Вести наводе да су у време митинга и током прославе, на самом Тргу, ‘сва места била

попуњена до последњег броја и да су свечаности присуствовали многобројни гости наше прве ратне републике.”“ (Марковић 2008, 157–180)

Активности: Емил Диркем (Emil Durkheim) је уочио да су у свим верским или световним празницима, оним веселим или оним тужним, два својства стална: *обредно својство спојено са забавним* (Dimazdје 1986, 205). Анализа протокола дели прославу јубилеја Дана борца на две временске целине. Типологију дневних и вечерњих манифестација прати и двојна структура ритуала која садржи официјелни (протоколом предвиђен) и неофицијелни (неструктуриран) део. Структура дневних манифестација подразумева официјални део обележавања Дана борца, у оквиру којег је свечано откривен споменик Јосипу Брозџу Титу, отворен Музеј устанка 1941. и одржан митинг у Крчагову. Вечерње манифестације карактерише официјелни део обележавања Дана борца, чија ритуална структура садржи три елемента: сценски, музички и позоришни. Сценски део подразумева ватромет који је организован на Тргу партизана; музички део подразумева приредбу која је отпочела партизанским песмама, после којих су наступили солисти и ансамбли из Београда, Сарајева, Загреба, Скопља и Титограда, док позоришни део подразумева извођење представе *Поџа о борцу*. Празник се редовно завршава френетички и оргијашки, у ноћној разуларености буке и покрета. Празник се увек одређује игром, песмом, узбуђењем, гутањем хране, пијанком. Увек до краја, до исцрпљења, како налаже закон празника (Кајоа 1986, 33), па тако и неофицијални део прославе јубилеја Дана борца подразумева „велико народно веселје које је трајало до дуго у ноћ“ (3. јул) и „веселје под отвореним небом и у седам кафана у граду“ (4. јул) (Богдановић 2018а, 98).

Носиоци политичких симбола: На основу приказаних наратива и фотографија које документују церемонију откривања споменика посвећеног Јосипу Брозџу Титу, отворање Музеја устанка 1941. и митинг у Крчагову 3. и 4.

јула 1961. године у у јавном простору града издвајају се следећи носиоци политичких симбола и то у две категорије: носиоци политичких симбола које користе организатори прославе и носиоци политичких симбола које користе учесници јубилеја Дана борца.

Организатори прославе:

a) Историјски датум

Дан борца обележавао је годишњицу седнице Политбироа Централног комитета Комунистичке партије Југославије, одржане 4. јула 1941. године у Београду, на којој је донета одлука о подизању оружаног устанка народа Југославије против окупатора. За савезни празник проглашен је 26. априла 1956. године.

b) Историјско место

Ужичка република је назив за ослобођену која се од 24. септембра до 29. новембра 1941. године, за време Другог светског рата, налазила под контролом Народноослободилачког партизанског покрета. Центар територије, по којем је и добила назив, било је Ужице.

c) Предмети

1. Споменик Јосипу Брозу Титу – централни део Трга партизана

Од првобитне идеје да се председник ФНРЈ представи у динамичној пози (на коњу) се одустало, због превелике сличности са споменицима бану Јосипу Јелачићу у Загребу и кнезу Михаилу Обреновићу у Београду. Јосип Броз Тито приказан је у потпуној смирености, док на фигурацији доминира шињел, без ознака војног чина, чији је леви ревер пребачен на десну страну и прелази оковртаник (Марковић 2008, 134)

2. Портрет Јосипа Броза Тита – стамбено-пословна зграда на Тргу

На јужној страни стамбено-пословне зграде (парцела 371/1 и парцела 372/1 катастарске општине Ужице), постављен је портрет Јосипа Броза Тита. Ширина квадратног платна износи 4,5m, док је укупна дужина еквивалентна висини 1,5 етажне стамбено-пословне зграде. Профил председника ФНРЈ оивичен је стилизованом петокраком звездом.

3. Заставе – простор градског трга, Музеја устанка 1941. и Крчагова

На простору градског Трга доминирају три врсте застава: на згради Народног позоришта постављено је шест застава југословенских република и две заставе ФНРЈ; док са највише тачке стамбено-пословне зграде (парцела 371/1 и парцела 372/1 катастарске општине Ужице), постављена је преко 50 метара дуга застава СКЈ која се на јужној страни завршава портретом Јосипа Броза Тита; испред Музеја устанка 1941. постављено је шест застава југословенских република; на бини у Крчагову са које се Јосип Броз Тито обратио окупљенима постављено је више застава ФНРЈ.

4. Бакље – стамбено-пословна зграда на Тргу

На највишем објекту на градском Тргу (на стамбено-пословној згради на парцелама 371/1 и 372/1 катастарске општине Ужице) постављено је шест бакљи које симболизују шест бивших југословенских република.

5. Мозаик Партизанска споменица 1941. – фасада стамбено-пословног објекта на јужној страни градског трга

На фасади стамбено-пословног објекта у улици Маршала Тита бр.133 (јужна страна градског трга)

постављен је мозаик – *Партизанска споменица 1941*, аутора Маринка Бензона, академског сликара из Београда. Површина мозаика износи 36m², а саставена је од 36 плоча идентичних површина, чије камене плочице, набављене из шест република ФНРЈ, чине спектар од 39 боја. Приказана *Партизанска споменица 1941*. припада другом типу. У основи се налазе две звезде петокраке чији се краци међусобно укрштају. Мања петокрака звезда је позлаћена, са глатким површинама и испупченим рубовима, док је на доњем крају бројевима исписана 1941. година. Већа петокрака звезда је од сребра, краци у облику зракова који полазе од центра звезде, налазе се између кракова мање петокраке звезде. На њој се налази фигура борца у патинираном сребру који у левој руци држи заставу, а десном руком позива народ на борбу. У доњем делу мозаика бројевима је исписана 1941. година.

6. Транспаренти

- 1) „Живела двадесетогодишњица устанка народа Југославије“ – зграда на тргу.
- 2) „На челу са другом Титом у нове победе“ – главна градска улица.

d) Политички говори

1. Градски трг: говор Александра Ранковића (потпредседника Савезног извршног већа и председника Савеза удружења бораца народноослободилачког рата)

„Прослављајући двадесетогодишњицу оружаног устанка народа Југославије против фашистичких окупатора и домаћих издајника, ми не можемо своја сећања на нашу ослободилачку борбу и револуционарну прошлост ни једног тренутка да одвојимо од мисли и акције човека који се тако интимно испреплео са историј-

ским збивањима. Он и они су једно (...)“ (Марковић 2008, 158)

2. Музеј устанка 1941: говор генерал-пуковника Отмара Креачића

„Отварајући Музеј устанка овде у Титовом Ужицу, првом граду народне револуције, граду који читав представља споменик револуције, ми се уједно сећамо тешког и славног пута који су наши народи прошли. Ми се тиме одужујемо свим борцима Народноослободилачке борбе, а посебно онима који су уградили своје животе у стварање и изградњу наше социјалистичке отаџбине. Зато је музеј жив и трајан споменик ужичком периоду 1941. – најсудбоноснијег и уједно најславнијег поглавља наше историје (...)“ (Богдановић 2011, 127)

3. Крчагово: говор Јосипа Броза Тита

„Ми знамо да има доста људи у свијету који не воле нашу земљу. Многи реакционари на Западу говоре да не воле нашу земљу, штавише, многи је и мрзе. Али ми то разумијемо. Јер, они гледајући на нашу земљу полазе од личних, властитих интереса. А када се ради о једном таквом драстичном случају као што је припрема неке усташке свечаности у Америци, онда се ту не ради само о интересима појединаца који иза тога стоје. Има ли веће ироније од изједначавања усташа са палим америчким војницима?“ (...) ⁸⁴

---

⁸⁴ Pokret Narodni Front. 2011. „Tito o ustaskoj emigraciji u SAD – Uzice 1961.“ Pristupljeno 24. novembra.
<https://www.youtube.com/watch?v=NgM5YOYUhbU>

e) Остало

1. Музика (химна, партизанске песме, *Марш на Дрину*, *Ужичанка...*)
2. Представа Поема о борцу

Учесници јубилеја Дана борца:

Учесници церемоније откривања споменика посвећеног Јосипу Брозу Титу, отворању Музеја устанка 1941. и митингу у Крчагову користе следеће носиоце политичких симбола:

a) Предмети

1. Транспаренти:
  - 1) „Живео друг Тито“
  - 2) „Живео Савез комуниста Југославије“
2. Слике Јосипа Броза Тита
3. Заставе ФНРЈ

b) Узвици

1. „Живио Тито, живела Југославија!“

c) Остало

1. Цвеће

Дакле, у јавном простору Титовог Ужица током обележавања празника устанка народа Југославије распоређени су носиоци политичких симбола који су својим значењским (когнитивним) одликама јасно представљали доминантне политичке симболе у оквиру монолитног симболичког корпуса социјалистичке Југославије:

- Народноослободилачку борбу и револуцију (историјски датум, историјско место, мозаик *Партизанска споменица 1941*, транспаренти, политички говори, музика, представа);
- Југославију (заставе, бакље, политички говор, музика, узвици);
- Јосипа Броза Тита (споменик, портрет, транспаренти, политички говор, слике, узвици, цвеће);
- Партију (заставе, транспаренти, политички говор).

Да се у јавном простору града једним носиоцем може представити више „југословенских“ политичких симбола и да политички симбол може имати више носилаца показује и обележавање празника устанка народа Југославије (примера ради, транспаренти су носиоци три политичка симбола – Народноослободилачке борбе и револуције, Јосипа Броза Тита и Партије, док је Југославија представљена заставама, бакљама, политичким говором итд. Наведени носиоци „југословенских“ политичких симбола се у јавном простору града могу раслојити и на бројно доминантне националне/државне и локалне (историјско место и политички говор). Трајни носиоци политичких симбола (споменик Јосипу Брозу Титу и мозаик *Партизанска споменица 1941*.) инкорпорани су у урбано ткиво Титовог Ужица, док су сви остали носиоци политичких симбола пригодни и нестали су из визууре града одмах након завршетка прославе двадесетогодишњице Дана борца.

Идеолошке есенције југословенског социјализма / функција Дана борца

„Празници су метафоре у којима су симболички кондензоване политичке поруке. У њима је могуће прочитати друштвено политичку збиљу, основне принципе и постулате идеологије, констелацију власти и њен поглед на свет. Оне су уједно једно од најдраматичнијих и најмоћнијих

средстава обликовања мњења, ставова и веровања па су тако не само пратилац, већ и активни учесник у самој политичкој акцији. Оне одражавају степен прихваћености (или одбијања) политичког система и његових вредности, али су поука и пример, налог или наређење како ваља политички мислити, вредновати и осећати.“ (Ђорђевић 1997, 8)

Народноослободилачка борба и револуција / реактуализација примордијалног догађаја

Од Диркема и Фројда, па до Бахтина, Елијадеа, Кајоа и Фрома, реактуализација примордијалног догађаја сматра се једном од динстиктивних црта и функција светковина (Ђорђевић 1986, 11–12). Јелена Ђорђевић наглашава да обнављање сећања о неком догађају на почетку стварања или на почетку историје неког друштва није само одлика архајског ритуала и светковине, већ и одредница многих, касније у историји створених празника (Ђорђевић 1986, 12–13). Нема друштва које почетак свог стварања или почетак своје политичке биографије не транспонује на мање-више митски план примордијалног догађаја. Митоторство из домена религије прелази у домен политике и постаје средство у рукама нових секуларних идеологија (Ђорђевић 1986, 13). Тако је и почетак свог стварања или почетак своје политичке биографије социјалистичка Југославија транспоновала на мање-више митски план примордијалног догађаја – Народноослободилачку борбу и револуцију. Било *савезни* (изузев Нове године и Празника рада, чији се примордијални догађаји смештају у контекст ван југословенског), било *републички*, као и велики део *других* празника који су успостављени у периоду након формирања ФНРЈ, своје примордијалне догађаје проналазе у непосредној прошлости, и то оној револуционарној која је, по свом завршетку, довела до

великих промена у светском поретку.⁸⁵ Позивајући се на специфичне историјске догађаје, односно *историјске обреде*, како их назива Клод Леви-Строс (Da Mata 1986, 260), у новом (социјалистичком) уређењу основна функција световних празника била је да на нивоу глобалне друштвене заједнице успостави континуитет с минулим револуционарним преображајем како би се у домену свести учврстило сазнање о револуцији у њеном континуитету (Ђокић 1986, 221).

Обнављање сећања на догађај на почетку стварања југословенског друштва (доношење одлуке о подизању оружаног устанка народа Југославије против окупатора) током прославе јубилеја Дана борца реализовано је на два начина: *визуелно* и *аудитивно*. Борба југословенских народа (предвођених Комунистичком Партијом Југославије) за ослобођење од фашистичке окупације током II светског рата визуелно је представљена мозаиком *Партизанска споменица 1941.* и транспарентом. Обнављање сећања на почетак историје југословенског друштва садржано је и у уводним обраћањима Александра Ранковића и генерал-пуковника Отмара Креачића, у партизанским песмама и позоришној адаптацији Давичове поеме *Зрењанин*.

Југославија / хомогенизација југословенске друштвене заједнице

Реактуелизација и комеморација за Емила Диркема значе обнављање сећања о стварању друштва, што ојачава

---

⁸⁵ Два савезна празника се позивају на два значајна догађаја: подизање оружаног устанка народа Југославије против окупатора (Дан борца) и проглашење федералног уређења Југославије и уставотворне скупштине ФНРЈ (Дан Републике); републички празници се махом позивају на дане када су у Србији, Црној Гори, Словенији, Хрватској, Босни и Херцеговини и Македонији 1941. основане прве партизанске формације (Дани устанка), док се велики део других празника најчешће позива на дане ослобођења градова у Другом светском рату.

осећање припадности заједници и учвршћује њене вредности (Ђорђевић 1986, 12). У социјалистичкој Југославији, као вишеконфесионалној држави, била је неопходна културна интеграција – јединствени празници као заједнички именици различитих културноисторијских традиција (Sklevicky 1996, 186). Да је Дан борца савезни празник чија је примарна функција била „хомогенизација југословенске друштвене заједнице“ (Ђокић 1986, 222) говори и чињеница да је посматрани празник називан и *празником устанка народа Југославије* који се прослављао сваке године у читавој земљи. У прилог наведеном говоре и носиоци политичких симбола употребљени током прославе јубилеја Дана борца 3. и 4. јула 1961. године у Титовом Ужицу, а који су настали као продукт заједничких претпоставки, вредности и веровања чланова једне групе. Током прославе двадесетогодишњице Дана борца, социјалистичка Југославија представљена је на следећим носиоцима политичких симбола: заставама, бакљама, политичким говорима, химном и узвицима. Осећање припадности југословенској заједници учесника прославе јубилеја Дана борца може се читати и у наративу „А“: „сва места су била попуњена до последњег броја, а свечаности су присуствовали многобројни гости из свих крајева наше републике“, те у разговору са једним од испитаника: „Те заставе и бакље су симболизовале неку врсту братства и јединства. То је фраза која се мање-више свуда истицала у тим временима... Заједништво, у сваком случају, и сва обележја су ишла негде ка томе. То је испало перфектно, те велике заставе и бакље“ (м, 81 г.).

Дакле, приказани наративи показују да посматрани празник хомогенизује конструисано јединство, изражавајући заједништво истоветних јединки. На овај начин се у аналитички поступак може увести појам *колективног идентитета*. Антони Смит (Anthony Smith) наводи три компоненте заједничког искуства које конституишу колективни идентитет: континуитет искуства генерација дате популације, „заједничко сећање“ на специфичне догађаје који су чинили

преломне тачке колективне историје и осећање заједничке судбине (Golubović 1999, 28). У колективном идентитету се повезују порекло и историја, прошлост и будућност, укорењеност у традицију и ритуали који се практикују у колективним свечаностима и прославама, помоћу којих се учвршћује осећање припадности и солидарности у симбиози са другима (Golubović 1999, 28). Да заједничко искуство (оружани устанак народа Југославије против окупатора) које се као „историјско сећање“ (савезни празник Дан борца) протеже на нове генерације, учвршћује идентитет колектива (вишеконфесионална комунистичка Југославија), дајући му временски континуитет (двадесетогодишњица заједничког искуства) и осећање да су његови чланови (преци и потомци) повезани заједничком судбином сликовито илуструје говор Александра Ранковића приликом откривања споменика посвећеног Јосипу Брозу Титу:

„На данашњи дан ми осећамо комунисте и револуционаре који су се борили и пали под терором монархије и буржоазије у временима старе Југославије; на данашњи дан ми осећамо све наше ратнике, све учеснике ослободилачке борбе; ми препознајемо градитеље социјализма, непоколебљиве борце за мир и напредак у свету. Овај споменик слободе, споменик наше вере у социјалистичку будућност, споменик братства и јединства југословенских народа, споменик народне љубави, предајемо граду који часно носи његово име (...)“ (Марковић 200, 158)

Имајући у виду да се колективни идентитет односи како на *сличности* (оно што је заједничко члановима колектива) тако и на разлике према другом колективу/групи (Golubović 1999, 27–28), *празник устанка народа Југославије* се може посматрати као колективна свечаност/прослава током које се остварује *однос* (процес социјалне интеракције) *истих*, односно *различитих* референтних група са циљем да се њихове идентитетске сличности/разлике нивелишу или

нагласе (функција уједињења/функција дистанцирања). За манифестацију идентитетских сличности/разлика неопходно је активирање *идентитетских обележја*. У посматраном празнику функцију идентитетских обележја преузимају наведени носиоци доминантних „југословенских“ политичких симбола (Народноослободилачке борбе и револуције, Југославије, Јосипа Броза Тита и Партије). Препознавање наведених идентитетских обележја као оперативних у процесу (само)идентификације (поређење од стране појединца у формирању његових општих и специфичних вредности, ставова и понашања) дефинише категорију „ми“ (Југословени) коју чине „многобројни гости из свих крајева наше Југославије: руководиоци, представници верских конфесија, делегације из разних крајева државе, личности из јавног и друштвеног живота, једном речју – ко год је желео...“ (м, 81 г.) Односи унутар категорије „ми“ могу се окарактерисати као тип *интеграционог национализма*, који, по Антони Смиту, настоји да често несагласне етничке популације повежу и интегришу у нову политичку заједницу (Рибих 2005, 162). Дакле, реч је о једном аспект у колективног идентитета који је условљен историјским, друштвеним и политичким околностима; који се ствара са настанком и развојем нације као културне и политичке заједнице (Golubović 1999, 28). Позивајући се на Антони Смита вреди назначити следећа обележја *националног идентитета*:⁸⁶ историјска територија/домовина: схватање да су нације територијално омеђени ентитети, те захтевају сопствену домовину; заједнички митови и историјска сећања; заједничка масовна, јавна култура: припадници нације поседују заједничку масовну културу и заједничке историјске митове и сећања; заједничка законска права и дужности свих припадника нације у оквиру заједничког правног система и заједничка економија, са територијалном мобилношћу при-

---

⁸⁶ Поред националног, као врсте колективног идентитета, Загорка Голубовић наводи и: групни, класни, социјални, културни и професионални идентитет (Golubović 1999, 28).

падника нације: у оквиру нације постоји подела рада и система производње (Раденовић 2006, 225).⁸⁷

Неопходно је имати у виду шири унутрашњи и спољашњи политички контекст у оквиру кога се активирају *идентитетска обележја* групе. Због ограничености рада, унутрашњи политички контекст биће илустрован примером Титовог Ужица. Дакле, крајем 1944. године, када је образован Окружни комитет, партијска организација у Ужицу бројала је свега 15 чланова, док се крајем наредне године број попео на 161 члана. Основане су нижа и средња дописна партијска школа, поред којих су организовани курсеви, семинари и кружоци, а основан је и Савез културно-просветних друштава. Изборни резултати за општинске Народне одборе, када је на биралишта изашло 99,5% бирача, показују да је током 1948. године, постигнуто политичко јединство становништва и њихова повезаност са КПЈ. Током наведене године партијска организација се омасовила, примajući у своје редове највећи број радника. То је био резултат саветовања партијске организације које је одржано са циљем да се „преиспита кадровска политика“. Као задатак постављен је рад на „ликвидацији секташтва“. Међутим, у периоду након 1952. године прокламовани ставови нису примењени у пракси, што је за последицу имало смањење боја чланова у организацијама СКЈ (Глигоријевић 1992, 380–383):

---

⁸⁷ Критеријум идентификације групе „ми“ (национална припадност) више одговара „*грађанском*“ *моделу нације* која, према Антони Смиту, има следеће карактеристике: историјска територија, правно-политичка заједница, правно-политичка једнакост њених припадника, заједничка грађанска култура и идеологија, него „*етничком*“ *моделу нације*, коме исти аутор приписује следеће компоненте: генеалогичка и претпостављање везе по лози, народна мобилизација, вернакуларни језици, обичаји и традиције (Рибић 2005, 157).

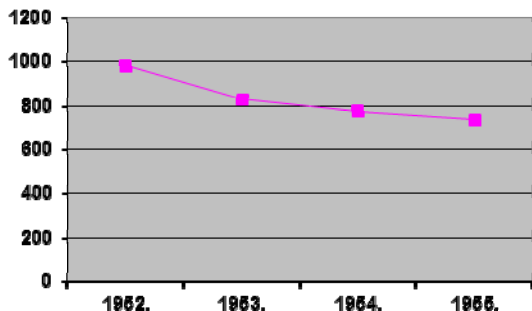
година	број чланова у организацијама СКЈ-е у Титовом Ужицу
1953.	1870
1954.	1845
1955.	1859

Табела бр.2: Број чланова у организацијама СКЈ на територији
Титовог Ужица

Бранислав Глигоријевић наводи да се неспровођење усвојених начела у Титовом Ужицу може посматрати као „скретање у појединим организацијама и схватање да је Савез комуниста Југославије изгубио своју основну улогу“ (Глигоријевић 1992, 383). Секретар Градског комитета Мирко Поповић 1953. године истиче да се „организација као целина није снашла под новим условима даљег развоја социјалистичке демократије“. На састанку Среског комитета 9. јула исте године расправљало се о „испољеним слабостима рада комуниста који недовољно утичу на околину у преваспитавању људи у духу социјализма“. Кажњени и искључени чланови означени су као „опозиционари, што је последица њихове слабе свести и неизграђености“. Број искључених чланова у периоду од II пленума до септембра 1955. године износио је 1700,⁸⁸ док је у исто време примљено 335 чланова (Глигоријевић 1992, 388). Три године касније (1955. године), на састанку Среског комитета, констатован је „известан застој у активностима“, што потврђује и смањење броја чланова ЦК СКЈ у Срезу ужичком (Глигоријевић 1992, 388–389):

---

⁸⁸ Примера ради, у периоду од 1945. године до 1948. године из органа КПЈ искључено је свега 57 чланова, од којих су поједини враћени, док су други напустили територију Титовог Ужица (Глигоријевић 1992, 422).

Графикон бр.1: Број чланова ЦК СКЈ у Срезу ужичком у периоду 1952–1955. године

Дакле, опадајућа линија на приказаном графикону прати смањење броја чланова ЦК СКЈ Среза ужичког, који је 1952. године износио 983, 1953. године 831, 1954. године 776, док се 1955. године број спустио на 738. члана.

У периоду од 1955. године до 1957. године мења се социјална структура чланова СКЈ. Наиме, 18,4% од укупног броја радника у Срезу ужичком (7667 запослених) чинили су чланови СКЈ, док су 40,2% од укупног броја службеника у Срезу ужичком (4513 запослених) чинили чланови СКЈ (Глигоријевић 1992, 390). Дакле, уочава се примена неједнаких критеријума приликом пријема радника и службеника у партијску организацију. У Писму Извршног Комитета ЦК СКЈ из фебруара 1958. године говори се о „самовољи, бирократизму, расипању друштвених средстава итд.“, док је од ужичких комуниста тражено да се ослобађају „уске и погрешно схваћене улоге пропагатора и да се конкретније боре за решавање одређених задатака“... Неки од проблема са којима се, у унутрашњој организацији, суочавала СКЈ забележени су и у разговору са једном испитаницом:

„Моја породица је имала троје деце. Најстарији је, иако је био млад, 17–18 година, пуно читао и

претплати се он, да ли зато што га је стварно интересовала религија или мало из ината према родитељима комунистима, на *Православље* – црквени часопис, мислим да и данас излази. И стизало му *Православље* у поштанско сандуче. Оно слова 5cm велика, не можеш да га не видиш у улазу. И види то један официр из наше зграде, који је иначе много малтретирао жену, то су сви знали, и на следећем партијском састанку он устане и каже: ‘Деца неких наших другова купују црквене новине’. Кад оно креће негодовање у сали, траже да се именом и презименом прозову те комунисткиње и комунисти који су тако лоше васпитали своју децу... А моја мајка, онако каква је била жустра, на то устане па каже: ‘А неки наши другови избацују по снегу жену из куће на улицу, неки се наши другови богате на рачун других, неки наши другови на положајима без трунке људскости спроводе своју вољу, неки наши другови се за закулисне радње позивају на име ове наше Партије, а напуштају нас наши другови, они поштени и доследни људских принципа. Бити комуниста више није за похвалу’. Расправа о црквеним новинама завршна је у истом тренутку.“ (ж, 58 г.)

Састанку Општинског комитета Титовог Ужица 12. новембар 1958. године, на коме је истакнуто да су „постигнути леви резултати и да је заустављена стихија у односу на неке појаве које су се дешавале пре Писма“, претходила је кампања у оквиру које су извршене аналитичке процене радних места, припремљени су нови тарифни правилници за наступајућу годину, предузете су мере за побољшање снабдевања насеља итд. (Глигоријевић 1992, 401). Од 1958. године наставља се пријем нових чланова које прати побољшање социјалне структуре чланства. Главни

задаци бројних организација СКЈ били су решавање комуналних проблема: изградња путева, мостова, школа, водовода, електрификација насеља итд. Један од закључака пленума ОК СКЈ Титовог Ужица (који је одржан 1961. године) био је да треба пооштрити критеријуме пријема у СКЈ. Током наредних година из чланства су удаљени појединци чије је деловање било у супротности са „самоуправном праксом“ СКЈ. 1963. године у Титовом Ужицу било је 3393 члана наведене партијске организације, од којих је преко 2000 активно укључено у органе радничког самоуправљања (Глигоријевић 1992, 402).

Унутрашње проблеме пратила је и неповољна спољно-политичка ситуација, изазвана кризом око територије града Трста,⁸⁹ међународно опредељење Југославије да у Хладном рату (у коме је крајња заоштреност у односима између великих сила СССР и САД крајем 50-их и почетком 60-их година XX века кулминирала Кубанском кризом), као „ничија земља“ између Истока и Запада задржи курс „неутралности“, формирање *Покрета несврстаних* на оснивачкој конференцији 1961. године у Београду итд.⁹⁰

---

⁸⁹ С обзиром на то да је један од главних принципа спољне политике ФНРЈ било уједињење са другим деловима својих народа који су до 6. априла 1941. године били ван државне територије, Југославија се није одрекла територијалних захтева за сједињењем корушких области насељених Словенцима. Међутим, *Београдским споразумом* из 1945. године није у потпуности решено спorno питање. Југославија је прихватила да не спроводи проглашену анексију, већ да врши привремену војну окупацију појединих делова спорне територије. 1954. године у Лондону је потписан *Меморандум о сагласности* којим је привремено решено питање граница: зону „А“ (која је била под окупацијом англоамеричких снага) добила је Италија, док је зону „Б“ (која је била под југословенском војном управом) добила ФНРЈ. Споразумом није постигнуто правилно разграничење по етничком принципу.

⁹⁰ Више о спољнополитичким приликама погледати у Juhas 2013, 203–219.

Чини се да су наведени унутрашњи и спољашњи политички контексти довољни разлози за активирање *идентитетских обележја* групе. Како примећује Едвард Шилс (Edward Shils), „криза је време опасности у животима друштва, институција и индивидуа“ (Ђорђевић 1997, 151). (Политички) ритуали су делови система веровања усредсређени на отклањање опасности, они су, дакле, делови систематског одговора на кризе, садашње и будуће. Они су специфични по томе што имају истовремено улогу у превентиви и разрешењу сукоба (Ђорђевић 1997, 151). Као и увек када комунисти нису могли савладати тешкоће позивали су се на револуционарну прошлост (Глигоријевић 1992, 388). Свесна деликатности (унутрашњег и међународног) политичког тренутка, владајућа политичка елита је обезбедила оквир за манифестацију идентитетских обележја социјалистичке Југославије. Као механизам симболичког разрешења кризе, прослава двадесетогодишњице устанка народа Југославије служи „очувању поретка користећи различите технике симболичког организовања стварности“ (Ђорђевић 1997, 152). Да је група *ми* изнутра (поново) кохерентна говори значењска (когнитивна) подударност носилаца политичких симбола које користе организатори прославе и носилаца политичких симбола које користе учесници јубилеја Дана борца, као и казивање једног од испитаника:

„Што се тиче Република, све су имале своје делегације, а из Србије нема града који није дошао. Прослава је била величанствена. Током прославе није био ни један једини инцидент, никаквих проблема. Ни јавних негативних реакција није било. Све је прошло у најбољем реду. Међу становнишвом је владало одушевљење.“
(м, 81 г.)

На тај начин оснажена група *ми* се може јасно позиционирати у односу на учеснике у чијем се идентитетском опсегу не налазе наведена обележја (категорију *они* чине: шефови дипломатских мисија, страни војни аташеи (амбаса-

дори из 24 земље), отправници послова 15 држава, делегације народноослободилачких армија из 18 земаља, представници међународних борачких организација итд.), а посредно и шире – у односу на међународну заједницу:

$A : „ми“ \leftrightarrow „они“ : B \rightarrow A \neq B = „ми“ \neq „они“$

Шема бр.2: Процес диференцирања идентитетских група

Поред хомогенизације југословенске друштвене заједнице, приказани наративи показују друштвену интеграцију учесника Дана борца на још два нивоа. Наиме, наратив „Б“ осликава друштвену интеграцију учесника Дана борца на нивоу града: „Цео град је био један механизам...“, док наратив „В1“ иде у прилог мишљењу које, ревидирајући функцију празника, износи Весна Томић у чланку *Каква држава, такви и празници*, објављеном 16. фебруара 2015. године на порталу *Blic*, да је „породица на окупу била и остала суштина свих празника“ – „нама је долазила тетка из Лапова са породицом; у кујни кревет, у спаваћој соби брачни кревет, у комбинованој соби два кауча; не знам како смо сви ту спавали...“. Дакле, функција посматраног празника осликава друштвену интеграцију на три нивоа и то: савезном (кохезија становништва у вишеконфесионалној Југославији), локалном (поспешавање социјалних контаката на нивоу града) и породичном (породица на окупу) (Богдановић 2018а, 101).

Јосип Броз Тито / култ личности председника ФНРЈ

Сидни Верба (Sidney Verba) наводи да су

„(...) средишњу симболичку улогу у световном друштву преузели политички симболи који заузимају највише место у том друштву. То је, изнад свега, председнички положај. (...) А председник је симбол нације (...). Симболи националног

су главни конститутивни елементи државних уређења и друштава.“ (Lukes 1975291).

Поред рекапитулације примордијалног догађаја и хомогенизације југословенске друштвене заједнице, на основу фотографија које документују прославу јубилеја празника устанка народа Југославије и приказаних наратива, у самосталну целину издвајају се носиоци југословенских политичких симбола који представљају типичне примере визуализације ауторитарног вође –доживотног председника социјалистичке Југославије (споменик, портрет, транспаренти, политички говор, слике, узвици и цвеће). За Макса Вебера, власт вође је карактеристична за *харизматску власт* коју, говорећи о класификацији политичких система, наводи као једну од категорија власти (Pavlović 2011, 19–21).⁹¹ Како наведени аутор пише, ауторитет харизматичног вође заснива се на његовим јединственим личним особинама, а народ, они који верују, следе његову харизму, идентификују се и мотивишу у великој мери са вођиним циљевима и визијама (Pavlović 2011, 21). Тако се развија примарно емоционалан, а мање функционалан однос између вође и вођених (Ivanji 2017). У једнопартијском систему социјалистичке Југославије, који поседује сопствену идеологију, историјску мисију и вођу са огромним ауторитетом, упорно је рађено на грађењу *култа личности* председника ФНРЈ (Богдановић 2018а, 102).⁹² Култ личности се ствара и одржава: хвалоспевима вољеном вођи, његовом свеприсутношћу у медијима, прете-

---

⁹¹ Према Габриелу Алмонду (Gabriel Almond), карактеристично подређивање ауторитету власти, афективан однос према њој и пасиван однос грађана према могућностима политичке партиципације карактеристично је за *поданичке политичке културе* (Ђорђевић 1997, 153).

⁹² Термин *култ личности* први пут је употребио Никита Хрушчов 1956. године у извештају са XX конгреса Комунистичке партије Совјетског Савеза како би описао апологију Јосифа Висарионовича Стаљина и састав политичких, пропагандних и репресивних мера (Rabrenović 2013, 74).

раном присуству вође у приватном/јавном простору, маркирањем објеката, улица и тргова именом вође, подизањем споменика за живота итд. (Ivanji 2017). У складу са наведеним, грађен је и култ Јосипа Броза Тита: у школске уџбенике уврштене су приче о његовом тешком детињству и анегдоте из рата, у јавним установама била је изложена његова фотографија, главна улица у већини градова носила је његово име, а у свакој републици постојао је град назван по њему... Одмах после рата, 25. маја 1945. године, Одељење за спорт и физкултуру крагујевачке омладине предложило је да млади, у част Титовог рођендана, трчећи пронесу кроз земљу штафетне палице у којима ће бити рођенданске честитке са жељама за дуг живот и добро здравље. Тихомир Понош у чланку *Било је лукративно издавати Тита*, објављеном 25. маја 2007. године на порталу *Booksa*, наводи да се „о њему писало као о војсковођи, политичару, класику марксизма, интелектуалцу, револуционару...” Бројност, монументалост и место носиоца наведеног југословенског политичког симбола у урбаном простору Титовог Ужица осликава хијерархију доминантних политичких симбола у монолитном симболичком корпусу социјалистичке Југославије – Јосип Броз Тито заузимао је највиши положај на југословенском „пантеону“. Наведено сликовито илуструје одговор Франа Кршинића на питање како је правило „Маршала“:

„Направио сам тридесетак, можда педесет скица. Тема је била Устанак, задатак: да тема буде обрађена у једној фигури. Једина могућа једна фигура на ову тему била је – Тито. Схватио сам, таква фигура мора бити дата у само једном блоку, као стена чврста, масивна, мирна и при томе, никакав гест, никакв покрет, само достојанственост. Одлучност. Монолит-ност.“ (Марковић 2008, 134–135)

Да је политички симбол (председник ФНРЈ) који се појављује у јавности на носиоцима политичких симбола (споменик, портрет, транспаренти, политички говор, слике,

узвици и цвеће) уједно тачка у којој се сусрећу владајућа идеологија и појединац (Azaryahu 1999, 263), показују и приказани наративи у којима се уочава пренаглашена идеализација вође и доминација њеног ауторитета:

„Појава председника Тита у подножју трибине изазвала је експлозију одушевљења; група је потом стигла до Трга партизана, успут праћена бурним апалузима и обасипана цвећем; док је друг Тито прилазио споменику, мноштво света га је поздрављало на улици и са балкона околних зграда.“ (наратив „А“).

„Тито је дочекан онако како и заслужује државник таквог калибра – са одушевљењем, са радошћу, са достојанством.“ (наратив „Б“).

„У једном тренутку неко је рекао: ‘Ево га друг Тито!’ И некако смо сви занемели, од неке треме; и ја сам га са страхом ишчекивала; настала је еуфорија; народ је ускликивао његово име, цвеће је летело...“ (наратив „В1“).

„Оно само крља народа, то се цвеће баца... ‘Живио Тито, живела Југославија!’ Био сам поносан на себе до неба што сам свирао дочек Титу, до неба је било вала!“ (наратив „В2“).

Дакле, фотографије које документују прославу јубилеја празника устанка народа Југославије и приказани наративи показују да је, као особеност политичке културе једног друштва, посматрани социјалистички празник био један од начина на који су се пропагандисти односили према формирању и одржавању култа личности (*идолатрија*) чији је предмет био први човек у држави (Rabrenović 2013, 74).

Савез Комуниста Југославије / култ Партије

Партија је била авангарда и водећа политичка снага у социјализму (Vranicki 1967). Улога Партије у посматраном

социјалистичком политичком систему супротна је од улоге коју она има у либерално-демократским системима: за разлику од плуралистичких демократија, СКЈ није била део „интермедијарног система, већ је она била сама тај систем“. Препознату улогу дефинисала је марксистичко-лењинистичка идеологија која је, према многим теоретичарима, „полагала право на апсолутну истину“ (Vranicki 1967). Једнопартијски комунистички систем није пружао могућност деловања изван централизоване СКЈ (на челу са Јосипом Брозом Титом) и њених органа власти, односно социјалистичких друштвено-политичких организација.

Током прославе јубилеја Дана борца у групи носилаца југословенских политичких симбола који јасном идеолошком садржином недвосмислено асоцирају на *Партију* (заставе, транспаренти и политички говор) издваја се преко 50 метара дуга застава СКЈ која се на јужној страни стамбено-пословне зграде на градском тргу завршава портретом Јосипа Броза Тита. Комунистичка застава је, поред 4,75 метара високог бронзаног споменика посвећеног Јосипу Брозу Титу, најмонументалнији носиоца југословенских политичких симбола. Представљена на наведени начин, застава СКЈ поседује недвосмислено симболичко значење: импозантне димензије, једно од централних места које заузима у визуелној целини Трга партизана и удруживање са носиоцима југословенских политичких симбола који представљају типичне примере визуализације председника ФНРЈ – осликавају карактеристичан комунистички поредак федералне Југославије у оквиру којег је владала централизована КПЈ на челу са Јосипом Брозом Титом:

„То је испало перфектно, та велика црвена застава... Она је симболизовала Комунистичку Партију. То се некако у то време подразумевало... Централни комитет је и донео одлуку да се у Титовом Ужицу организује прослава, без те њихове одлуке ништа од тога не би ни било.

Југославија је била партијска држава, нема ту
никакве тајне.“ (м, 81 г.)

5. Политички урбанизам / урбана политика

„Стратегија уз помоћ које владајућа класа користи урбану средину као средство за очување своје доминације над нижим слојевима у друштву на најбољи могући начин осликава политичност простора“ (Bauer 2016).

Град је специфичан друштвени феномен у коме се испољава највећи могући број различитих интереса његових становника. Сви ти интереси се налазе у арени политичког живота градске заједнице, у непрестаној борби за њихово остварење. А сви носиоци тих интереса и саме акције чине *урбану политику* (Rušić 1997, 327). Било да је реч о ауторитарним системима или друштвима са развијеним демократијама, у процесима дефинисања, (пре)обликовања и/или употребе урбаних простора, односно у тражењу одговора на питања ко има право на град, на његове ресурсе, на партиципацију у доношењу одлука и сл., једно од централних места заузима појам *политичке моћи* (стварне или фиктивне), односно *политичког утицаја* којим се располаже у остваривању одређених интереса или циљева у једном систему.⁹³ У урбаној сфери постоје различити извори

---

⁹³ Моћ је значајан друштвени, војни, психолошки, политички, економски и културолошки феномен. У научној литератури је могуће наћи бројна и различита значења ове речи: „утицај на друге“, „способност мењања ставова“, „контрола понашања“, „способност подређивања“, „остваривање интереса“ итд. Извори и облици моћи, схваћени као „способности појединца или групе да остварује своје интересе чак и када им се други противе“ (Gašćinović 2007, 10) веома су разноврсни. Моћ је један од кључних политичких појмова. Политика и

политичке моћи. Политичком моћи располажу појединци (дефинисани индивидуални ауторитети), друштвене групе (социјални слојеви, наднационалне асоцијације, међународне организације и сл.) и држава (у институционалном облику) које помоћу ње утичу на друштвене процесе и токове (Рава 2017, 308). Политичка моћ се у простору града најчешће остварује путем институционалне структуре и силе којом она располаже. Огледа се у могућности креирања адекватних услова у којима би се реализовали национални (државни) интереси и вредности (Kolev 2013, 236). Генерална улога „државног интервенционизма“ у простору представља сам смисао организованог друштва и огледа се у следећем: уређује односе у простору тако да превазилази парцијалне интересе; интегрише разне функционалне системе (техничке и друштвене); усклађује нивое одлучивања и регулише правила понашања у простору (Pušić 1997, 334). Оваква улога државе у декларативно социјалистичком уређењу, какав је био у земљама Источне Европе, укључујући и Југославију, показао је да она није била доминантно наклоњена задовољењу „општих друштвених интереса“ (Pušić 1997, 333). Примера ради, новоподигнути станови грађени у вишеспратним стамбеним зградама постали су

моћ су у чврстој корелацији – суштина политике је у „тражењу моћи“ или „трагању за моћи“ (Kolev 2013, 238). Сматра се да је појам моћи у политикологију увео енглески филозоф Томас Хобс (Thomas Hobbes). Наведени аутор наглашава моћ државе као посебну и највећу врсту моћи, која представља сублимацију појединачних моћи грађана који у њој живе (Kolev 2013, 241). Највећи утицај на дефинисање политичке моћи имао је један од утемељивача савремене друштвене науке Мах Вебер, који је своју теорију моћи засновао на јединственој концепцији политике, државе и облика власти дефинишући је као „способност појединца, групе или државе да наметне своју вољу другоме, ослањајући се при томе на ефикасност средстава силе у случају непокорављања“ (Kolev 2013, 237). Различита су поимања концепта политичке моћи: либерализам је предлагао решење у виду друштвеног уговора, левичарске политичке оријентације су моћ посматрале искључиво као негативну појаву, марксизам је моћ свео на економску разину итд.

обележје социјалистичке изградње. Како наводи Срна Мандић, „друштвени стан био је један од симбола социјалистичког уређења“ (Mandić 1994, 39). Док се у развијеним земљама сматрало да су социјални станови намењени маргиналним скупинама, дотле је „социјални је стан у социјализму имао сасвим супротну конотацију – превладала је слика о привилегираности“ (Franić, Korlaet i Vranić 2005, 199). Гојко Бежован наглашава да је стамбена политика била једно од најпротивуречнијих подручја развоја социјалистичких земаља. Неретко је била у корелацији са укупним привредним развојем у којем се није доводило у питање доминација друштвеног власништва и једностраначког састава. У посматраном периоду успостављен је „сустав стамбене политике који се није успијевао носити са захтјевима учинковитости, дјелотворности и једнакости“ (Bežovan 1998). Наведени аутор износи и податак да су у периоду социјализма, када је стамбена политика била под изразитим идеолошким притиском, додељивани станови који према локацији, величини и опремљености нису одговарали потребама чланова домаћинства. Нова колективна стамбена насеља временом постају претежно резервисана за релативно привилеговане социјалне групе тако да право на стан постаје једно од спорних друштвених питања (Jadžić 2011, 119). Обезбеђивање стандарда радничкој класи у сложености програма субвенције станова и трошкова становања као и додељивање друштвених станова према систему „потреба“ и „заслуга“ показују да су стамбени статуси постали инструмент у рукама владајућих структура којима се остварују циљеви шире социјалне политике.

Дистрибуција политичке моћи у урбаном простору Титовог Ужича

У широком спектру различитих теоријских концепција политичке моћи неке од данас најутицајнијих су оне која објашњење моћи лоцирају у процесима *доношења политичких одлука* (Pavlović 2009, 87). Модели доношења поли-

тичких одлука који се исказују у урбаној сфери су у складу са идеолошким и економским карактеристикама друштвеног система у целини. У зависности од тога да ли у друштвеном систему постоји један (ауторитарни системи) или више (друштва са развијеним демократијама) центара политичке моћи, урбана политика се одвија у складу са једним или у комбинацији неколико од четири модела доношења политичких одлука: плуралистичким, рестриктивним, антиципативним и декомпензацијским (Пушић 1997, 331). Имајући у виду идеолошку и економску специфичност *југословенског* друштвеног система, а посебно деликатност унутрашњег и међународног политичког тренутка крајем 50-их и почетком 60-их година XX века, пример (пре)обликовања урбаног језгра Титовог Ужица одговара *рестриктивном* моделу доношења политичких одлука који подразумева да су „поједине групе (па чак и друштвени слојеви), устројени системом политичких институција, искључени из могућности да антиципирају у доношењу одлука о урбаним питањима“ (Пушић 1997, 331). У анализи процеса (пре)обликовања посматраног урбаног простора реч је о политичкој одлуци која је донета „у уским и затвореним круговима политичких елита, у посебним круговима.“ (Ћипрић 2017). Без тенденције да се посматра као „добра“ или „лоша“ политичка одлука, реконструкција урбаног језгра Титовог Ужица потврђује став да њихово спровођење доноси водећа политичка институција (која није имала утицаја само на формирање политичког система, већ и на процесе одлучивања у оквиру њега), која их остварује помоћу дефинисаних индивидуалних ауторитета. Недвосмислена повезаност субјеката који учествују у доношењу и (реализацији) политичке одлуке о реконструкцији урбаног језгра Титовог Ужица са доминантним центром политичке моћи чита се у следећим наративима:

„Иницијатива почиње и завршава се са Слободаном Пенезићем Крцуном, а сви други су само учесници у решавању изградње Трга... Без обзи-

ра да ли га неко воли или не воли – то је тако. На седници ЦК СКЈ и СУБНОР 1958. године прихваћен је тај његов предлог.“ (м, 77 г.)

„То је била одлука етаблираних политичких организација, на првом месту СУБНОР и њених званичних Комисија задужених да обележе значајне епизоде из историје партизанске борбе. И Савезне владе. Ове установе су биле у прилици и да финансирају веће пројекте. А долазила је двадесетогодишњица Устанка. И то баш у тренутку када је и сама Партија била мало пољуљана, изнутра. Не треба ту прескочити ни Крцунову улогу, улогу човека од изузетног интегритета, човека који је једини смео рећи Титу не.“ (м, 81 г.)

У чланку *Када рушите споменике, сачувајте им постоља!*, објављеном на порталу ААС 23. априла 2014. године, један од савременика изградње Трга партизана архитекта проф. др Михајло Митровић наводи:

„За конкурс за Трг партизана може се рећи да је био политички вођен. Првенствено ауторитетом, везаношћу за Ужице и ентузијазмом високо позиционираног државника, Слободана Пенезића Крцуна. Без њега ни траг од остварене идеје није био могућ. Крцун је дошао до имена неколико тада врхунских архитеката из Београда и успео да организује конкурс за урбанистичко-архитектонско решење Трга. Он је конкурс контролисао и био гарант исправности да се најбоље предложено решење и изведе. Срећа је увек наклоњена најбољим, тако се један ирационалан случај догодио и у Ужицу.“

Приказани наративи јасно показују да су субјекти (Слободан Пенезић Крцун, ЦК СКЈ, СУБНОР и Савезна влада) који учествују у доношењу (и реализацији) наведене

политичке одлуке (реконструкција урбаног језгра Титовог Ужица) недвосмислено повезани са доминантним центром политичке моћи у једнопартијском систему социјалистичке Југославије који није пружао могућност деловања изван СКЈ и њених органа власти, односно социјалистичких друштвено-политичких организација (Народни фронт, Синдикати, Савез борца...).

Различити начини *дистрибуције* политичке моћи у простору града довели су до покушаја да се они класификују према неком критеријуму. Примера ради, једна група теоретичара политичке моћи полази од критеријума њене мерљивости (материјалне одређености, видљивости) и деле је на: а) „додирљиву“ (*tangible*) и б) „недодирљиву“ (*intangible*) (Kolev 2013, 245). У прву групу спадају сви они облици моћи који су подложни квантификацији. Наведени критеријум егзактно илуструје процес расељавања породица током реконструкције урбаног језгра Титовог Ужица, чије су стамбене јединице припадале укупној површини Трга партизана, а који ће бити приказан посредством *три наратива*: *први наратив* чине подаци добијени из разговора са високим функционером СКЈ који је обављао функцију председника Народног одбора општине Титово Ужице у периоду 1959–1962. године, док *други* и *трећи наратив* чине подаци добијени из разговора са супругом власника стамбене јединице и подстанарком стамбене јединице, који су током изградње Трга партизана расељени:

Наратив „А“

„Имовински односи решени су на најбољи могући начин... Није било никаквог отпора од стране грађана, ишли су у сусрет решавању. Имовински односи су решавани на два начина: ако је неко желео стан за стан, он је узео стан, а ако је желео новац добио је новац. У суштини нисмо имали никаквих проблема са расељавањем скоро стотину грађевинских

јединица захваљујући односу грађана. Нико није затезао. Сви који су се раселили добили су боље и комфорније него што су имали. Неки нису имали ни воду унутра, неки честито ни струју. Сви су остали у „кругу“, нико није отишао у Турицу... Ми смо мало били широке руке, јер нису биле наше паре, па смо давали добро... Има породица које су долазиле код мене и којима смо давали и станове и паре, да их не прозива човек. Комисија је неке одредила 400 хиљада, а човек тражи 500 хиљада. Ја кажем: „Ма, дајте му 500!“... Решиш проблем и оде човек задовољан... Сви су добили комфорне станове, а ако је неко мимо стана имао неки други објект и то је исплаћено. Има још једно питање које је за нас, у оном времену, било озбиљно, а то је било како рашчистити имовинске односе. На опште задовољство, уз помоћ самих грађана, тај проблем је решен. Руку на срце, ти сви људи су били у најстрожијем центру града, и они су имали интерес у сваком случају... Ја сам рашчишћавао спорне односе, највећи број људи је долазио код мене.“ (м, 81 г.)

Наратив „Б“

„Наша породична кућа имала је приземље са трособним станом, спрат са трособним станом, подрум, гаражу и шупу... Укупна површина била је преко 120m². У њој смо живели ја, супруг и двоје деце. Свекар је умро 1934. године. Девер Светозар је 1948. године отишао на Поморску Академију па је као поморски официр после дуго година био на мору. Ја сам се удала 1949. године. Свекрва је умрла 1951. године... 1950. године у приземље су нам се уселили станари, ми смо остали на спрату. Прво је становала

куварица са троје деце, па војно лице, па жена која нам је донела стенице, једва смо то истребили... 1958. године добили смо решење да се иселимо, али ми нисмо хтели да изађемо док нам не исплате... Преселили смо се 12. септембра 1959. године, то сам добро запамтила. Кућа је срушена после месец дана... За целу кућу смо добили око 130 хиљада динара. Могла је само фића да се купи. Уствари, и она је била скупља... И овај стан од 43m²... Стару трпезарију нисам могла да унесем у нов стан, сто са кожним столицама не би стао, спаваћа соба исто... Све смо то будзашто продали... А купили сељаци... У новом стану смо били станари, плаћали смо кирију... Ово је била новосаграђена зграда. Ми смо само изабрали приземље. Деца су морала у једну собу, нису нам дали трособан стан... То је било страшно, ја уопште не волим да причам о томе како су се они понели. Некима је то исплаћено овако, некима онако... Младен Дрндаревић је добио три пута скупљу кућу од оне у којој је живео. Ма какви! То је ишло по партијској линији. Ја нисам била члан Партије. Супруг је био Скојевац, али њега то није занимало. Звали су га да ради у Комитету, али он није хтео. Не вратило се то време. Комунисти су све имућне људе прозвали ратним богаташима, али они су то стекли пре рата... Покушавали смо да добијемо нешто веће, али нисмо успели. Сви смо морали да пристанемо. То су они одређивали.“ (ж, 68 г.)

Наратив „В“

„Где је Робна кућа, ту сам становала. Ту је била кућа Мице Суботић, муж јој је био авијатичар, погинуо је за време рата. Имала је двоје деце,

ћерку Лекану и сина Мила. Била је жена каква ретко може да се види. И деца и она. То је била њихова кућа, њихово власништво. Имали су и у Коштици једну велику ливаду... Све је то било уредно и како треба. То је био трособан стан на спрату, испод куће је била кафана, не могу да се сетим како се звала, чувена кафана... Собе су биле добре, али кухиња није ништа ваљала, била је хладна, није могла зими да се користи... Кафана није била њихова... Уселили само се 1946. године у новембру, 1947. године родила сам Раду. Ту само били непуних 5 година... Они то нису издавали, нити би издавали, него нам је то Општина дала... Сматрали су да је то вишак стамбени... Није имало станова после рата, ја родила дете, а немам га где, супруг ми је био трговац, а ја сам радила као васпитач у обданишту. Из Општине су сазнали да имам дете и зато су нам и дали... Није им било право што смо се уселили, али ништа нису званично казали против. Само су имали свој начин. На пример када се они одмарају, то сам ја морала да знам, нисам могла да уђем и да узмем воде, морала сам све на време да узмем да их не ометам... Иселили смо се јер су татини и мамини пријатељи имали кућу, вилу Милку, горе на бајинобаштанском друму. Они су били добри пријатељи. 'Дођи код нас, дођи код нас!'... То је била кућа Маричића, они су били учитељи, оба двоје... И ми пређемо. После нас нико није усељен... Мој муж је био комуниста над комунистима, био је у разним комисијама, али никада није потражио за себе. Само једном, после десетак година потражио је стан... Када је све издељено, задње бирање када је било, он је поднео захтев... И био му је додељен стан. То је било 1959. године, а ми нисмо били ту... Нешто

смо плаћали малу станарину, то смо плаћали Суботићима... Тако се решавало, одузимало се и где није требало и где је требало. Морало је негде, да се да породици некој јадној која није имала нигде ништа... Није имало станова, рађено је све да се нешто учини, али имало је и привилегија многих... Свашта се дешавало, и што треба и што не треба... То расељавање на брзину, журило се да се руши. Неки су баш искористили прилике за станове, добијали су и они који баш и нису требали... Свашта се дешавало... Пуно пута се дешавало да су иселили власника, негде га померили да даду некоме... Ништа није било како треба, ни нормално... Било је како они кажу...“ (ж, 70 г.)

Политичка моћ је увек приметна у односима различитих позиција у заједници (Рава 2017, 308). Приказани наративи показују да различите позиције појединца у политичкој структури југословенског социјалистичког друштва имплицирају различите (материјално одређене, видљиве) начине дистрибуције политичке моћи:

„Сви који су се раселили добили су боље и комфорније него што су имали.“ : „Има породица које су долазиле код мене и којима смо давали и станове и паре, да их не прозива човек. Комисија је некоме одредила 400 хиљада, а човек тражи 500 хиљада. Ја кажем: „Ма, дајте му 500!“ (наратив „А“) / „То је ишло по партијској линији. Ја нисам била члан Партије. Супруг је био Скојевац, али њега то није занимало. Звали су га да ради у Комитету, али он није хтео.“ : „1958. године добили смо решење да се иселимо... За целу кућу смо добили око 130 хиљада динара. Могла је само фића да се купи. Уствари, и она је била скупља...“ (наратив „Б“) / „Мој муж је био комуниста над комунистима, био је у разним

комисијама.“ : „То је био трособан стан на спрату. Они то нису издавали, нити би издавали, него нам је то Општина дала... Сматрали су да је то вишак стамбени.“ (наратив „В“)

Приказани наративи, такође, показују различите *перцепције* начина дистрибуције политичке моћи у посматраном урбаном контексту и то од стране оних који њом располажу и оних којима је она намењена, односно „трећу димензију моћи која постоји онда када су људи предмет доминације или прихватају ту доминацију“ (Luks 2006, 69).⁹⁴ „Имовински односи решени су на најбољи могући начин. Није било никаквог отпора од стране грађана.“ (наратив „А“) ↔ „Сви смо морали да пристанемо. То су они одређивали.“ (наратив „Б“) и „Ништа није било како треба, ни нормално. Било је како они кажу...“ (наратив „В“).

Најзад, процес (пре)обликовања урбаног језгра Титовог Ужица показује слојевитост појма *политичке моћи* у којој се преклапају и испољавају повезано разне врсте моћи:

- *индивидуална моћ*: „Ја сам потписивао сваку ситуацију, као председник Одбора за изградњу и председник Општине од краја 1959. године до 1962. године.“ (м, 81 г.);
- *економска моћ*: „Сви су мислили да се трг гради репуб-личким парама, али то није тачно. Он се градио савезним. Захваљујући Александру Ранкови-

---

⁹⁴ Роберт Дал (Robert A. Dahl) моћ дефинише као способност да се други субјект натера да уради нешто што иначе не би чинио. Његово једнодимензионално и бихејвиорално одређење моћи изазвало је различита реаговања теоретичара. Питер Бакрак (Peter Bachrach) и Мортон Барц (Morton Baratz) сматрају да је моћ дводимензионална појава („феномен са два лица“) и тврде да у мери у којој нека особа или група (свесно или несвесно) ствара или учвршћује препреке јавном претресању сукоба око мера политике, та особа или група има моћ. Такво посматрање моћи критикује Стивен Лукс (Steven Lukes) и уводи тродимензионални приступ разумевању моћи (Kolev 2013, 235).

ћу, Савезна влада је дала 60% средстава за изградњу трга, затим Ужичка општина и један број радних организација... Инвеститори за градњу нових станова били су: Народни одбор Општине Титово Ужице, Ваљаоница бакра, Срески одбор, Привредна комора... Од Републике Србије добијен је само један стамбени кредит.“ (м, 81 г.);

- *комуникациона моћ*: „Та прослава је носила једну снажну поруку и то свима, да је Југославија достојанствена, снажна, поносна на своју прошлост и спремна, на челу са другом Титом, за дане који долазе.“ (м, 81 г.).

То иде у прилог мишљењу многих теоретичара да, као што моћ може поседовати политички карактер, тако се и политика у урбаном простору ослања на разне облике моћи (Kolev 2013, 238).

6. Уместо закључка

„Обликовање простора да би се обликовало ново друштво био је посао социјалистичке државе. Сам простор није био ништа друго него велики друштвени пројекат чији је циљ представљао зачеће нове социјалистичке индивидуе, незаинтересоване за личну корист и спремне да несебично допринесе целом друштву.“ (Hirt 2012, 37)

У годинама након II светског рата, револуционарне власти социјалистичке Југославије, које су тек ступале на државну позорницу, у складу са новим политичким, економским и друштвеним амбијентом почињу да ревидирају ратним приликама физички (ре)конструисан *простор града*. Процес *урбанизације* социјалистичке Југославије (под којим се подразумева континуирани процес развоја града, и то не само његовог физичког изгледа, већ друштвене структуре, културе и начина живота (Ličina Ramić 2018)),⁹⁵ био је дефинисан доминантном и одлучујућом улогом

---

⁹⁵ Под урбаним, обично се подразумевају особености градског начина живота, које су се развиле као последица индустријализације и демографских миграција руралног дела становништва у градове. Међутим, Луис Вирт (Louis Wirt) напомиње да је важно скренути пажњу на опасност да се урбанизам не помеша са индустријализмом и модерним капитализмом. Мада су се градови разликовали од данашњих по свом развоју у преиндустријском преткапиталистичком поретку, они су ипак били градови. Варљиво је и препознавање урбаног као нечег „модерног“ или „прогресивног“. Стиче се погрешан утисак да процес урбанизације подразумева и цивилизацијски напредак (Рава 2017, 307–308).

политике у организацији односа у простору. Социјалистичка револуција, отелотворена у идеји о друштвеној конверзији, подразумевала је посебан модел урбанизације у којој је материјална слика југословенских градова, као и њихова урбана физиономија, била резултат принципа егалитаризма и колективизма (Nedučín 2014, 22). Фредерик Хамилтон (Frederick Edwin Ian Hamilton) сматра да су економска експанзија и, последично, демографски раст већих градова свих социјалистичких држава, па и Југославије, представљали кључни део стратегије националног развоја. Овај концепт је првенствено био усмерен на умањење економске доминације главних градова. Имајући у виду да је Југославија крајем 40-их година XX века имала удео урбане популације од 21,8% и само четири града са преко 100.000 становника (Nedučín 2014, 21), економска експанзија и последично демографски раст већих градова постали су кључни део стратегије урбаног развоја. Југословенски градови постају

„1) стратешки чворови индустријске производње, а уједно и културних и научних активности, интегрисаних у јединствени друштвено-економски систем и 2) главни регионални центри администрације, сервиса и запослења, који би активирали околна економски заостала подручја у складу са социјалистичким принципима подједнаких развојних могућности на интеррегионалном нивоу.“ (Nedučín 2014, 21)

Паралелно са физичком (ре)конструкцијом урбаног простора, револуционарне власти социјалистичке Југославије „почињу да (ре)конструишу и симболички јавни простора града“ (Радовић 2014, 102). Социјалистички град у коме је „Тито за радног човека тражио стан: „Где плафон не притиска главу, да аутомобили нису пред вратима, да паркови буду свугдје где се граде нове куће“ (Рава 2017, 315), постаје простор „историјских сећања, политичких тенденција и друштвеног имагинарија који се репрезентује низом знакова и симбола“ (Obšust 2014). У првим мирнодопским

годинама службени наративи били су јасно обележени антиокупаторским, аниквислиншким и антимонархистичким стајалиштима (Радовић 2014, 103). Владајућа политичка елита је, на првом месту, из симболичког јавног простора града потиснула све идеолошке елементе настале током периода окупације, као и симболе националне прошлости јужнословенских народа и етничких заједница које су живеље на простору нове државе. Тек спорадично, задржане су оне личности и догађаји из југословенске прошлости које у једнопартијском социјалистичком систему нису биле супротстављене новој идеологији. У новоизграђеном социјалистичком урбаном простору распоређен је читав корпус носилаца *нових* политичких симбола, чије се значење потврђивало и појачавало њиховом промишљеном и честом употребом у оквиру гломазног и свеобухватног система ритуала социјалистичке Југославије. Према значењским (когнитивним) одликама носилаца нових политичких симбола могуће је разликовати две категорије: носиоци *совјетских* политичких симбола (који су означавали јединство југословенских комуниста и „прве земље социјализма“) и носиоци *југословенских* политичких симбола (који су пропагирали идеологију и оправдавали владавину новоуспостављеног комунистичког режима). Након 1948. године, односно након одвајања Југославије од „главног тока светског комунистичког покрета под вођством московске централе“ (Радовић 2014, 118), места, области, личности и друге совјетске одреднице постепено нестају из јавног симболичког простора југословенских градова. Тиме је у јавном простору града ослобођен додатни симболички простор који је омогућио да политички симболи из корпуса нове југословенске идеологије буду искоришћени до крајњих граница. Стављени у функцију оновремене политичке индоктринације, носиоци „југословенских“ политичких симбола, који се према својим појавним (визуелним) карактеристикама могу сврстати у две шире групе: *топониме* и *спомен-обележја*, у простору града постају „чврсти интегративни фактор за пласирање њихове пропаганде и промовисање сопствених идеолошких преми-

са“ (Obšust 2018). Другим речима, у контексту комунистичке идеологије, социјалистички град постао је оквир *новог политички митизованог наратива*. Наиме, почетак свог стварања или почетак своје политичке биографије социјалистичка Југославија транспоновала је на мање-више митски план примордијалног догађаја – *Народноослободилачку борбу и револуцију*. Борба против окупатора изнедрила је нове „свете“ личности, нова „света“ места, нове празнике (у рангу црвеног слова), нове „иконе“, нову „јерархију“, нове „мученике“, нове догме и нове ритуале (Васиљевић 1992, 95). Она је заузела велики део симболичког јавног простора југословенског града: градска топонимија и спомен-обележја подсећала су на жртве фашизма чија је борба представљена као пример мучеништва и храбрости, на датуме и места „великих партизанских епопеја“, истакнуте револуционаре... У митским оквирима нарочита је пажња била посвећена позиционирању *Југославије* као државе довољно велике и довољно снажне да буде свестрано хетерогена: економски, социјално, етнички, културно, језички, религијски, историјски... „Братство и јединство“ – фраза која је била окосница стратегије нове комунистичке власти (једнакост свих грађана у социјализму), круцијални датуми из времена конституисања „друге Југославије“, места или регије које су припојене Југославији или око којих се и даље водила дипломатска борба итд., добили су симболичка обележја и у јавном простору града која су посебно била бројна у изразито мултиетничким областима (КиМ, БиХ, Војводина и сл.). У новом политички митизованом наративу маршал *Јосип Броз Тито* заузимао је централно место. Формиран је читав спектар носилаца наведеног *југословенског* политичког симбола како би се у колективној свести народа и народности Југославије председник ФНРЈ представио као јединствена историјска појава. Рефлекс овакве политике постао је очит када су усвојене препоруке Народне скупштине ФНРЈ о „давању имена местима, улицама, привредним организацијама, установама и друштвеним организацијама“ 1953. године, којим се недвосмислено одређивало да се улице и насеља

не могу називати именима живих особа – осим ако та особа није Јосип Броз Тито (Радовић 2014, 121). Како С. Османи у чланку “Concrete Relics of Bygone Yugoslavia Slip into Oblivion”, објављеном на порталу *Balkan Insight* 16. јуна 2011. године наводи: „Неоптерећени догмама стаљинистичке естетике, уметници попут Душана Цамоње, Богдана Богдановића и Миодрага Живковића створили су изванредне споменике који су постали место спомена на *комунистички режим* који их је створио“. И не само у споменичкој заоставштини, већ и у градској топонимији, градитељи модерног социјализма заузели су видљиво место. Интерактивни у свакој од четири наведене групе „југословенских“ политичких симбола (*Народноослободилачка борба и револуција, Југославија, Јосип Броз Тито и Партија*), осликавајући *националне/државне, регионалне и локалне* контексте, као *трајни* (инкорпорани у урбано ткиво града) и/или *пригодни* (који своју примену имају искључиво у ритуалној употреби урбаног простора), носиоци „југословенских“ политичких симбола осликавали су *монолитан симболички корпус* социјалистичке Југославије.

Носиоци „југословенских“ политичких симбола се у јавном простору града, у највећем броју случајева, расподеђују у оквиру постојеће физичке структуре урбаног простора која условљава њихов *број, монументалост и одабир места*. Разлози за то су најчешће финансијске природе или уколико специфичност топографије терена не допушта већу физичку интервенцију у урбаној структури. Уколико финансијске и специфичне топографске околности допуштају већу физичку интервенцију у урбаној структури, формирање нових градских јавних простора за носиоце политичких симбола остварује се на различите начине – или трансформацијом већ постојећих простора, односно променом њихове дотадашње намене или формирањем потпуно нових простора. Титово Ужице један је од ретких градова (ако не и једини) у социјалистичкој Југославији где је за подизање 4,75 метара високог бронзаног споменика посвећеног Јосипу

Брозу Титу у потпуности (пре)обликована његова урбана структура:

„Простор на коме је требало поставити споменик, а то је Житна пијаца, није могао да се уклопи у старо решење, тако да је донета одлука да се цео простор поруши и да се распише конкурс за ново урбанистичко решење Трга...“ (м, 81 г.)

Начин на који је владајућа политичка елита (пре)обликовала његову физичку структуру како би у урбаном језгру позиционирала „Маршала“, био је револуционаран у сваком погледу. На првом месту, у *финансијском* смислу постављање новог носиоца југословенског политичког симбола у урбаном језгру Титовог Ужица био је изузетан подухват (изградња Трга партизана износила је 1817464833 старих динара); у *оперативном* смислу (дислоцирање становника у оквиру ужег градског подручја Титовог Ужица на нове локације, изградња 19154m² са три блока зграда, библиотеком, биоскопом, поштом, позориштем итд.) како социјализму и приличи, био је резултат удруженог рада грађевинских предузећа и радних бригада са укупно 1232 омладинаца који су на градилишту били ангажовани укупно 2014929 сати; у *техничком* смислу постављање новог централног носиоца политичког симбола било је подухват вредан пажње (нивелација терена); у *функционалном* смислу, у складу са савременом урбанистичком праксом, простор новог градског трга постао је носилац урбаног, социјалног и културног живота Титовог Ужица, док је у *уметничком* смислу Трг партизана поставио стандард када је у питању естетика јавних простора у граду. У чланку „Светска слава ужичком тргу“, објављеном на порталу *Večernje novosti* 22. фебруара 2015. године, Н. Јанковић наводи податак да је у бечком *Рингтурму* 2015. године у току велике изложбе *Србија, град као регионални контекст за архитектуру* (где су приказана дела наше модерне, савремене архитектуре изграђена од 1920. године до данас), централно место припало једин-

ственој урбанистичкој целини око Градског трга као највећем домету српског урбанизма после Другог светског рата. Свечаном откривању споменика Јосипу Броз Титу, отварању Музеја устанка 1941. и митингу у Крчагову у оквиру прославе двадесетогодишњице Дана борца 3. и 4. јула 1961. године у Титовом Ужицу присуствовало је 200.000 Југословена (државних и политичких руководица, представника сакралних установа, радних колектива, омладинских организација, група грађана итд.) и велики број страних званичника (шефови дипломатских мисија, страни војни аташеи (амбасадори из 24 земље), отправници послова 15 држава, делегације народноослободилачких армија из 18 земаља, представници међународних борачких организација итд.). У оквиру велике церемоније на државном нивоу, политичке говоре о учесницима ослободилачке борбе, гратитељима социјализма, непоколебљивим борцима за мир и напредак у свету одржали су Јосип Броз Тито, Александар Ранковић, Отмар Креачић итд.

На приказани начин (пре)обликована физичка структура Титовог Ужица и у новом урабном контексту организована прослава празника устанка народа Југославије није случајна и дешава се у тренутку када се етаблирана социјалистичка владајућа структура суочила са низом унутрашњих и спољних политичких проблема. Наиме, иако је током 40-их година постигнуто политичко јединство становништва и њихова повезаност са КПЈ, 1953. године констатовано је да се „организација као целина није снашла под новим условима даљег развоја социјалистичке демократије“; у *Писму Извршног Комитета ЦК СКЈ* из фебруара 1958. године говори се о „самовољи, бирократизму, расипању друштвених средстава итд.“; од појединих комуниста је тражено да се ослобађају „уске и погрешно схваћене улоге пропагатора и да се конкретније боре за решавање одређених задатака“... Унутрашње проблеме пратила је и неповољна спољнополитичка ситуација изазвана кризом око територије града Трста као и напори Југославије да развија политику

балансирања између блокова (Истока и Запада) и стварању доктрине несврстаности. Како би у таквом деликатном унутрашњем и међународном политичком тренутку одржала привид уобичајеног свакодневног живота, владајућа политичка елита је одлучила да (изнова) окупи Југословене на „платформи националног јединства“ (Радовић 2014, 94). Свесна чињенице да „јачина политичке организације не произилази толико из компактности и усаглашености веровања њених чланова колико из сталног ритуалног показивања и доказивања припадности групи“ (Ђорђевић 1997, 8), владајућа политичка институција је обезбедила ритуални оквир за манифестацију идентитетских обележја социјалистичке Југославије. Анализа формално-структурних карактеристика обележавања оружаног устанка народа Југославије показује спецификум *унутрашње политичке комуникације* (владајућа политичка институција ↔ становништво) са циљем да се у „граду који читав представља споменик револуције“ реактуализује примордијални догађај, (ре)хомогенизује југословенска друштвена заједница, учврсти култ личности председника ФНРЈ и потврди култ Партије, и спецификум *спољне политичке комуникације* (Југославија ↔ међународна заједница) са циљем да се кохерентна група *ми* јасно позиционира у односу на категорију *они*, односно учеснике обележавања празника устанка народа Југославије у чијем се идентитетском опсегу не налазе наведена обележја, а посредно и шире – у односу на међународну заједницу.

Најзад, процес (пре)обликовања физичке структуре Титовог Ужица према носиоцу „југословенског“ политичког симбола показује да у „граду, као епицентру политичких, економских и културних релација у односу на које нико од нас не може да буде индиферентан“ (Рава 2017, 308), постоји (и да се може лоцирати) *политичка моћ*. Заправо, политичка моћ је, као ткиво, везала на једном месту све битне актере посматране урбане промене: *појединце* (дефинисане индивидуалне ауторитете), *друштвене групе*

(јасно позициониране у структури социјалистичког друштва) и *државу* (у институционалном облику) које утичу на урбане процесе и токове. Да се политичка моћ огледа и у „неосетљивости на друштвене токове, дисторзије, промене и остале (нус)појаве урбане продукције“ (Рава 2017, 309), показује начин дистрибуције политичке моћи у урбаном простору Титовог Ужица, који је само додатно инструментализовао поменуте односе и међузависност учесника урбаних промена. Дакле, саставни делови процеса (пре)обликовања физичке структуре посматраног града – доношење одлука, нивои власти, конфликти итд., потврђују мишљење Љубинка Пушића да се „ствари у граду не дешавају по принципу жеља и потреба, већ по моделима освојене политичке, економске и друштвене моћи; по количини и квалитету урбане моћи у локалној арени“ (Пушић 1997: 374).

Литература и извори

- Azaryahu, Maoz. 1999. „Politički simboli u svakidašnjici. Polisistemski pristup istraživanju.“ *Etnološka tribina: Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva, Vol. 29 No. 22*: 255–267.
- Алексић, Мара. 1995. „Преглед историје ужичког краја од 1941. до 1991. године.“ У *Ужице, настанак и развој*, ур. Љиљана Мандић, 59–66. Ужице: Народни музеј Ужице.
- Bauer, Leon. 2016. „Urbani fenomen otkriva društvo.“ Blog Sociosfera, Postavljen 14. april. Preuzet 22. aprila. <https://sociosferablog.wordpress.com/2016/04/14/urbani-fenomen-otkriva-drustvo/>
- Beganović, Džemila. 2016. „Procesi urbanih transformacija grada Prištine u funkciji društveno-istorijskih tokova i postupaka planiranja urbanog razvoja.“ Doktorska dis., Državni univerzitet u Novom Pazaru – Arhitektura i urbanizam.
- Bežovan, Gojko. 1998. „Tranzicija u stambenom sektoru i strateške točke razvoja stambene politike u Hrvatskoj.“ *Revija za socijalnu politiku, Svezak 5, Br. 1*: 23–34.
- Бихаљ-Мерин, Ото, ур. 1978. *Мала енциклопедија Просвета*. Београд: Просвета.
- Bobić, Đorđe. 2012. „Grad je kulisa ... za urbani guignol.“ Blog B92, Postavljen 5. avgusta. Preuzet 18. novembra. <http://blog.b92.net/text/20806/Grad-je-kulisa--za-urbani-guignol/>

- Bobić, Miloš. 2003. „Arhitektura i diktatura.“ *Vreme*, 2. oktobar. Pristupljeno 1. novembra 2017.
<https://www.vreme.com/cms/view.php?id=353864>
- Богдановић, Бојана. 2011. „Политика употребе простора у социјалистичком периоду на примеру Титовог Ужица.“ Докторска дис., Филозофски факултет Универзитета у Београду.
- Богдановић, Бојана. 2018а. „Световни празници у комунистичкој Југославији – обележавање Дана борца 1961. године у Титовом Ужицу.“ *Култура бр. 161*: 89–104.
- Богдановић, Бојана. 2018б. „Религијске праксе у комунистичкој Југославији: прослављање Божића у цркви Св. Ђорђа у Титовом Ужицу 1956. године.“ *Етноантрополошки проблеми, н. с. год. 13 св. 4*: 1141–1163.
- Brozović, Ivo. 2009. *Prometno i prostorno planiranje*. Rijeka: Veleučilište u Rijeci
- Van Dijk, T. 2003. „Political Discourse and Ideology.“ In *Anàlisi del discurs polític*, eds. C. Lorda and M. Ribas, 207–225. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra, IULA.
- Васиљевић, Милан. 1992. „Духовни живот и духовна струјања у српском народу данас.“ У *Календар Просвјета за 1992. годину*. Сарајево: Српско просвјетно и културно друштво Просвјета.
- Veber, Maks. *Grad*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Vranicki, Predrag. 1967. „Država i partija u socijalizmu.“ *Praxis (YE) IV*, 5/6: 643–650.
- Вујаклија, Милан. 1975. *Лексикон страних речи и израза*. Београд: Просвета.

- Vuković, Milica. 2014. „Analiza političkog diskursa.“ U *Analiza Diskursa: Teorije i metode*, ur. Slavica Perović, 213–248. Podgorica: Institut za strane jezike.
- Вучинић, Весна. 1995. „Антропологија у „дивљим“ насељима: поглед на Старо сајмиште у Београду.“ *Гласник Етнографског института САНУ* 44: 168–184.
- Вучинић, Весна. 1999. *Просторно понашање у Дубровнику: антрополошка студија града са ортогоналном структуром*. Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду.
- Вучинић-Нешковић, Весна. 2008. *Божих у Боки Которској*. Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду и Чигоја штампа.
- Wallerstein, I. 1974. *The Modern World System*. New York: Academic Press.
- Wilson, J. 2003. „Political Discourse.“ In *The Handbook of Discourse Analysis*, eds. D. Schrifflin, D. Tannen and H. Hamilton, 398–415. Oxford: Blackwell Publishing.
- Wirth, L. 1964. *On cities and social life*. Chicago: Chicago University Press.
- Гаћиновић, Радослав. 2007. „Primena sile u međunarodnim odnosima.“ *Srpska politička misao*, Vol. 19, br. 3–4: 10–18.
- Golubović, Zagorka. 1999. *Ja i drugi. Antropološka istraživanja individualnog i kolektivnog identiteta*. Beograd: RES PUBLICA.
- Graovac Matassi, Vera. 2004. „Pregled razvoja procesa urbanizacije u svijetu.“ *Geografija.hr*, 6. februar. Pristupljeno 11. juna 2017.
<http://www.geografija.hr teme/pregled-razvoja-procesa-urbanizacije-u-svijetu/>

- Глигоријевић, Бранислав. 1992. „Друштвено-политички развој Ужица 1945–1974.“ У *Историја Ужица II*, ур. Бранислав Глигоријевић, 373–422. Београд: Институт за савремену историју и Спомен обележје „Кадињача“.
- Гулан, Бранислав. 2015. „Седам деценија од аграрне реформе и колонизације.“ *Политика*, 01. април. Приступљено 12. октобра 2017.
<http://www.politika.rs/scc/clanak/323340/Sedam-decenija-od-agrarne-reforme-i-kolonizacije>
- Da Mata, Roberto. 1986. „Dva brazilska nacionalna rituala.“ *Kultura br.* 73–75: 260–281.
- Dimazdje, Žofr. 1986. „Svakome svoj mali praznik.“ *Kultura br.* 73–75: 205–211.
- Duković, Zorica. 2016. „Svečanost kao strategija kulturne politike u kreiranju kulturnog identiteta grada.“ Doktorska dis., Univerzitet umetnosti u Beogradu – Fakultet dramskih umetnosti (pozorišta, filma, radija i televizije).
- Đokić, Radoslav. 1986. „Ka prazničnoj kulturi.“ *Kultura br.* 73–75: 221–232.
- Dorđević, Jelena. 1997. *Političke svetkovine i rituali*. Beograd: Dosije: Signature.
- Жиких, Бојан. 1997. *Антропологија Едмунда Лича*. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Закон о национализацији најамних зграда и грађевинског земљишта*, „Службени лист ФНРЈ“ бр.52/1958.
- Закон о национализацији приватних привредних предузећа*, „Службени лист ФНРЈ“, бр. 98/46 и 35/48.
- Zite, Kamilo. 2006. *Umetničko oblikovanje gradova*. Beograd: Građevinska knjiga.

- Zombart, Verner. 2011. *Luksuz i kapitalizam*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Ivanović, Zorica. 2010. „Кућа као „knjiga“ која се чита телом. Kulturna konceptualizacija prostora u teoriji Pjera Burdijea.“ *Antropologija 10*, sv. 2: 25–52
- Ivanji, Andrej. 2017. „Bogovi među nama.“ *Vreme*, 31. avgust. Pristupljeno 31. januar 2017.
<https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1526114>
- Игњић, Стеван. 1961. *Ужичка нахија*. Београд: Туристичка штампа.
- Искрин, Милорад. 2004. *Чесме ужичке*. Ужице: Арт плус.
- Jadžić, Miloš. 2011. „Prostor, urbanizam, politika u postsocijalističkom gradu.“ U *Izgubljeno u tranziciji*, ur. Ana Veselinović, Petar Atanacković i Željko Klarić, 116–131. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung.
- Jevtić-Novaković Katarina i Sara Đalović, „Fizička struktura grada i savremene urbane teorije.“ Pristupljeno 21. jula 2009.
http://www.vggs.rs/gradjevinski_odsek/predmeti_ispiti/urbanizam1/predavanje_13-14/urb1-1uvod.pdf
- Лиречек, Константин. 1978. *Историја Срба I*. Београд: Словољубве.
- Juhas, J. 2013. „Prva decenija Titove Jugoslavije.“ U *Konsolidacija Titovog režima na Potisju (1945–1955)*, ur. A. Sajti Enikő, Juhász József i Molnár Tibor, 203–219. Zenta-Szeged: Mellékletek.
- Kajoa, Rože. 1986. „Teorija praznika.“ *Kultura br. 73–75*, 32–60.
- Каниц, Феликс. 1991. *Србија, земља и становништво*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Ковачевић, Иван. 2015. *Историја српске антропологије*. Београд: Универзитет у Београду – Филозофски факултет, Одељење за етнологију и антропологију.

- Којић, Бранислав. 1976. *Балкански градови, вароши и варошице*. Београд: Грађевинска књига.
- Kolev, Dragan. 2013. „Geopolitička moć: Prilog određenju pojma.“ *CIVITAS, broj 6, MMXIII*: 227–251.
- Kopić, Miloš. 2009. „Mogućnost tumačenja semiologije grada sa aspekta saobraćajnih i javnih prostora.“ Rad predstavljen na Simpozijumu studenata doktorskih studija iz oblasti gradjevinarstva i arhitekture Građevinsko-arhitektonskog fakulteta Univerziteta u Nišu *PhIDAC*, Niš, 12 januar.
- Kostrenčić, Marko i Miljenko Protega, ur. 1955. *Enciklopedija Leksikografskog zavoda*. Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ.
- Krstonić, Milosav. 1977. „Užička Republika 1941.“ U Titogradovi, ur. Dragoslav Kostić, 169–182. Београд: НИП „Export-press“.
- Кузовић, Душко. 2012. „Трансформација урбаног развоја на примеру првог урбанистичког плана Ужица из 1863. године – основне карактеристике.“ *АУ 36*: 68–73.
- Кузовић, Душко. 2015а. „Урбанистички развој Ужица у периоду од 1946. до 1956.“ *Изградња, вол. 69, бр. 3–4*, 316–324.
- Кузовић, Душко. 2015б. „Урбанистички развој Ужица у 18. и првој половини 19. века.“ *Зборник Филозофског факултета у Приштини, бр. 4*, 183–205.
- Kuzović, Duško, Nedeljko Stojnić. 2016. „Urban Plan of Užice from 1863. by Emanuel Šefel – From Oriental to European Urban Planning.“ *Facta Universitatis Vol. 14, No 3*: 285–292.
- Кузовић, Душко. 2018. „Трг и улица: Просторни и функционални односи на примеру Трга партизана у Ужицу (1961).“ *АУ 46*: 47–53.

- Lajić, Ivan. 2007. „Mehaničko kretanje stanovništva i regionalni razvoj.“ *Migracijske i etničke teme* 23, 3: 209–223.
- Latifić, Ibrahim, 1997. *Jugoslavija 1945-1990: razvoj privrede i društvenih delatnosti*. Beograd: Društvo za istinu o antifašističkoj narodno oslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji (1941-1945).
- Lefebvre, Henri. 1991. *The Production of Space*. Oxford: Basil Blackwell, Inc.
- Ličina Ramić, Aida. 2018. „Socijalistički grad – historiografska literatura o gradovima SFRJ na primjeru Beograda, Sarajeva i Zagreba.“ *Portal hrvatske historiografije*. Pristupljeno 21. novembra 2018.
<http://www.historiografija.hr/?p=9945>
- Low, Setha. 2006. „Uvod: teorijsko promišljanje grada.“ U *Promišljanje grada. Studije iz nove urbane antropologije*, ur. Setha M. Low. Zagreb: Jesenski i Turk, 17–58.
- Low, Setha. 2006. „Prijeponi grad – Smještanje kulture u prostoru; društvena proizvodnja i društveno oblikovanje javnog prostora u Kostarici“. U *Promišljanje grada. Studije iz nove urbane antropologije*, ur. Setha M. Low. Zagreb: Jesenski i Turk, 59–87.
- Lukes, Steven. 1975. „Political Ritual and Social Integration.“ *Sociology*, No2, 9: 289–308.
- Lukes, Stiven. 2006. „Moć: jedno radikalno shvatanje.“ *Nova srpska politička misao, Vol. XIII, No. 1–4, IIC NSPM*: 69–110.
- Maldini, Slobodan. 2009. „Varoška kuća balkanskog tipa u Srbiji.“ Blog Maldini, Postavljen 7. aprila. Preuzet 22. novembra.
<http://maldinis.blogspot.com/2009/04/varoska-kuca-balkanskog-tipa.html>

- Mamford, Luis. 2003. *Grad u istoriji*. Beograd: Marso Book.
- Мандић, Станко. 1959. „Градски Трг у Титовом Ужицу: функција и композиција архитектуре простора, разматрања, паралеле, огледи.“ У *Између искорака и помирења: архитектура Станка Мандића*, ур. Дејан Миливојевић, 113–177. Ужице: Град Ужице.
- Mandič, Srna. 1994. „Socijalno stanovanje u Sloveniji: institucija na marginama tranzicijskih procesa.“ *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, Vol. 3 No. 1 (9), 35–53.
- Мараш, Игор. 2014. „Трансформације градског блока и транзициони простори у XX и почетком XXI века – идеали и идеје о граду.“ Докторска дис., Факултет техничких наука, Универзитет у Новом Саду.
- Марковић, Жељко. 2008. *Цариградски мemento*. Ужице: Историјски архив Ужице.
- Мацура. Владимир, „Муслиманска имања и урбанизација вароши (1864-1893).“ *Баштина Ужица*. Приступљено 21. маја 2018.
<https://bastinauzica.weebly.com/105910881072107310851080107910721094108011121072-107410721088108610961080.html>
- Милашиновић Марић, Дијана. 2011. „Развојни токови у српској архитектури од 1945. до 1961. године.“ *АУ* 33: 3–15.
- Миливојевић, Дејан. 2014. Предговор у *Између искорака и помирења: архитектура Станка Мандића*, ур. Дејан Миливојевић, 11–16. Ужице: Град Ужице.
- Миливојевић, Дејан. 2018. „Процеси планирања, пројектовања и градње урбане целине Трга партизана у Ужицу.“ Докторска дис., Архитектонски факултет Универзитета у Београду.

Михаљевић, Вера. 2010. „Студија јавних простора.“ *Магазин ИНФО* 28/29: 3–44.

Нацрт закона о спомен обележјима. 2015. Приступљено 19. јуна. <http://www.zakon.co.rs/predlog-zakona-o-spomen-obelezjima.html>

Nedućin, Dejana. 2014. „Postsocijalistički grad – promena društvene i prostorne strukture Novog Sada u periodu tranzicije.“ Doktorska dis., Univerzitet u Novom Sadu: Fakultet tehničkih nauka.

Obšust, Kristijan. 2014. „Odonimi Novog Sada: kratak pregled imena ulica u kontekstu istorijskog pamćenja i kolektivne memorije grada”. *Mapiranje mesta sećanja i kultura sećanja Novog Sada*. Pristupljeno 29. novembra 2018.
<https://kulturasecanjabiblioteka.wordpress.com/odonimi-novog-sada-kratak-pregled-imena-ulica-u-kontekstu-istorijskog-pamcenja-i-kolektivne-memorije-grada/>

Obšust, Kristijan. 2018. „Pojedini aspekti ideološke pozadine zvanične kulture sećanja tokom postojanja FNRJ i SFRJ.“ *P.U.L.S.E.* 18. april. Pristupljeno 21. novembra 2018. <https://pulse.rs/pojedini-aspekti-ideoloske-pozadine/>

Pavlović, Vukašin. 2009. „Moć političko odlučivanje.“ *FPN / Godišnjak 2009 / IDEO: Politička teorija, politička sociologija, politički sistem*: 87–104.

Pavlović, Vukašin. 2011. „Veberova koncepcija moći.“ *FPN / Godišnjak 2011 / IDEO: Politička teorija, politička sociologija, politički sistem*: 9–26.

Пантелић, Никола. 1995. „У спомен Тихомира Ђорђевића и Јована Ердељановића.“ *Гласник Етнографског института САНУ*, књ. XLIV: 11–16.

- Папић, Радивоје. 1995. „Ужице и ужички крај од средњег века до 1941. године.“ У *Ужице, настанак и развој*, ур. Љиљана Мандић, 47–58. Ужице: Народни музеј Ужице.
- Petrović, Mina. 2004. „Globalizacija i gradovi.“ *Sociologija, Vol. XLVI (2004), № 1*: 19–44
- Pletenac, Tomislav. 2007. „Antropologija u/o gradu.“ *Zarez*, 20. septembar. Pristupljeno 2. maja 2016.
<http://www.zarez.hr/clanci/antropologija-uo-gradu>
- Poznanović, Rade. 1977. „Užice i Užičani u periodu 1942–1945.“ У *Titogradovi*, ур. Dragoslav Kostić, 183–186. Београд: NIP „Export-press“.
- Поповић, Марко. 1995. *Ужички град*. Ужице: Историјски архив Ужице.
- Поповић, Мирко. 2004. *Историја Ужица*. Ужице: Арт плус.
- Предојевић, Јелена. 2004. „Александра Вулетић: Породица у Србији средином XIX века.“ Приказ *Породица у Србији средином XIX века*, Александра Вулетић. Stanovništvo 1-4, 145–149.
- Прљевић, Драгутин. 2000. *Варош, људи, догађаји: сећања на старо Ужице*. Ужице: Народна библиотека Ужице, Учитељски факултет Београд и Учитељски факултет Ужице.
- Pušić, Ljubinko. 1997. „Urbana politika – deo društvenih promena.“ *Sociološki pregled, Vol. XXXI, no. 3*: 323–336.
- Pušić, Ljubinko. 2014. Predgovor u *Grad*, Maks Veber, 9–20, Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Rabrenović, Aleksandra. 2013. „Politički plakat i kult личности.“ *Medianali Vol. 7, No. 13*: 71– 101.
- Рава, Предраг. 2017. „Урбана моћ управља урбаним развојем (?).“ *Култура пописа, год. XIV, бр. 33*: 307–320.

- Раденовић, Сања. 2006. „Национални идентитет, етницитет, (критичка) култура сећања.“ *Филозофија и друштво*, 31 (3): 221–237.
- Radović, Ranko. 2003. *Forma grada*. Beograd: Orion art.
- Radović, Srđan. 2013. *Grad kao tekst*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Радовић, Срђан. 2014. *Београдски одоними*. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Радовић, Срђан. 2017а. „Град.“ У *Мали лексикони српске културе – Етнологија и антропологија*, ур. Љиљана Гавриловић, 32–38. Београд: ЈП Службени гласник и Етнографски институт САНУ.
- Радовић, Срђан. 2017б. „Урбана истраживања у етнологији и антропологији у Србији – од „удаљеног погледа“ до „субдисциплине“.“ *Етноантрополошки проблеми*, н. с. год. 12 св. 2: 583–601.
- Radonjić, Mirko. 2013. „Novi gradovi ne izlaze iz mode.“ *Novosti*, 21. april. Pristupljeno 21. novembra 2016. <http://www.novosti.rs/vesti/planeta.299.html:430408-Novi-gradovi-ne-izlaze-iz-mode>
- Рибић, Владимир. 2005. *Подељена нација: српски национализам и политички сукоби у Србији, 1990–2000*. Београд: Српски генеалогски центар.
- Ristić, Andrijana. 2011. „Prezentacija umetnika u ilustrovanoj štampi u okviru kulturne politike Agitpropa 1945–1952.“ *Kultura br. 131*: 145–157.
- Rihtman-Augustin, D. 1992. „O konstrukciji tradicije u naše dane.“ *Narodna umjetnost* 29: 25–43.
- Sassen, Saskia. 2001. *The Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.

- Sklevicky, Lydija. 1990. „The new New Year, Or, how a tradition was tempered.“ *East European Politics and Societies* 4: 4–29.
- Sklevicky, Lydija. 1996. *Konji, žene, ratovi*. Zagreb: Ženska infoteka.
- Stanić, Jelena, Laura Šakaja i Lana Slavuj. 2009. „Preimenovanja zagrebačkih ulica i trgova.“ *Migracijske i etničke teme* 25, 1-2: 89–124.
- Станојевић, Саша. 2010. „Конфискација имовине након Другог светског рата са посебним освртом на Косово и Метохију 1945-1948. године.“ *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*: 399–411.
- Spasić, Ivana. 2004. *Sociologije svakodnevnog života*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Stevanović, Radoslav. 2004. „Gradska naselja Republike Srbije u popisima stanovništva u periodu od 1948. do 2002. godine.“ *Stanovništvo* 1–4: 109–126.
- Schäffner, C. 1997. „Editorial: Political Speeches and Discourse Analysis.“ In *Analysing Political Speech*, ed. C. Schäffner, 1–4. Clevedon, Philadelphia, Toronto, Sydney, Johannesburg: Multilingual Matters LTD.
- Tanić, Živan. 1989. *Beogradska predgrađa i prigradska naselja*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Tosics I. (2005). „City development in Central and Eastern Europe since 1990: The impacts of internal forces.“ In *Transformation of Cities in Central and Eastern Europe: Towards Globalization*, eds. F. E. I. Hamilton, K. Dimitrovska Andrews and N. Pichler-Milanović, 44–78. Tokyo: United Nations University Press.
- Uzunović, Monika. 2009. „Studija urbanih elemenata otvorenih prostora u cilju adekvatne socijalne integracije.“ *Nauka & Praksa* 12.1, 234–237.

- Franić, T. S., L. Korlaet i D. Vranić. 2005. „Prilog analizi stambenih politika i planske stanogradnje Nizozemske i Hrvatske.“ *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, Vol. 13 No. 2(30): 195–204.
- Hajer, Maarten and Arnold Reijndorp. 2001. *In Search of a New Public Domain*. Rotterdam: NAI Publishers.
- Hamilton, F. E. I. 1979. „Urbanization in Socialist Eastern Europe: The Macro-Environment of Internal City Structure.“ In *The Socialist City: Spatial Structure and Urban Policy*, eds. R. A. French and F. E. I. Hamilton, 167–194. Chichester, New York, Brisbane, Toronto: John Wiley & Sons.
- Hegediš, Ivan. 2008. „Fizička struktura urbanog prostora.“ *Zbornik radova Građevinskog fakulteta* 17: 81–107.
- Hirt, Sonia. 2012. *Iron Curtains: Gates, Suburbs and Privatization of Space in the Post-socialist City*. Oxford: John Wiley & Sons.
- Horvat Futo, Hargita. 2016. „Rekvizitarijum praznika i mitologija Božića u delu *Anđeosko veselje* Nandora Giona.“ *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду Књига XLII*: 153–164.
- Chevalier, Jean i Gheerbrant Alain. 2003. *Rječnik simbola*. Banja Luka: „Romanov“.
- Шабић, Дејан и Мила Павловић. 2005. „Неки аспекти просторног развоја Крупња.“ *Демографија*, књ. II: 183–198.
- Šćekić, Milan. 2018. „Neprijatelji komunizma u državnoj upravi barskog sreza 1945. godine.“ *Matica br. 73*: 163–186.

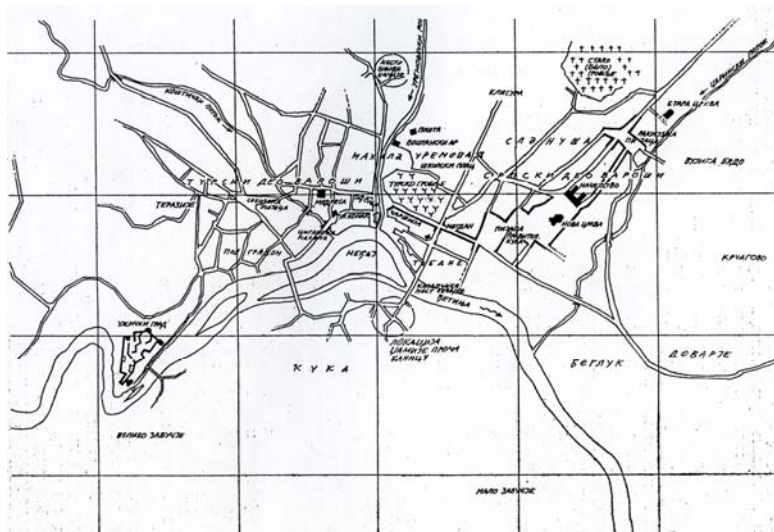

ФОТОГРАФИЈЕ

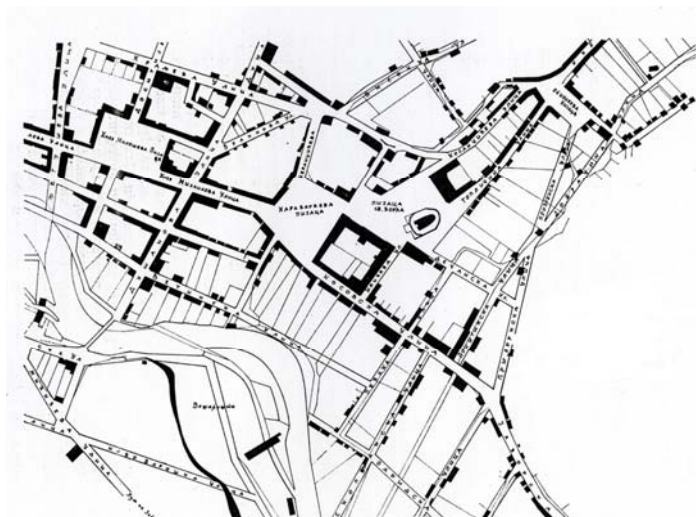
*(Фотографије су преузете из: Марковић, Жељко. 2008.
Цариградски мементо. Ужице: Историјски архив Ужице)*

1. Реституциона карта ужичке вароши у периоду 1815-1862. године.
2. Генерални регулациони план Ужица из 1891. године
3. Усвојено конкурсно урбанистичко решење ужег центра Титовог Ужица
4. Макета Спомен-трга у Титовом Ужицу
5. Радови на изградњи Трга партизана
6. Бригадири на изградњи Трга партизана
7. Представници извођача радова и локалних власти у обиласку градилишта
8. 4,75 метара висок бронзани споменик посвећен Јосипу Брозџу Титу, рад Франа Кршинића
9. Житна пијаца, 1958. године – пазарни дан
10. Трг партизана након изградње
11. Титово Ужице, 3. јул 1961. године – изглед града уочи прославе
12. Титово Ужице, 3. јул 1961. године – долазак учесника на прославу двадесетогодишњице устанка народа Југославије
13. Титово Ужице, 3. јул 1961. године – Трг партизана
14. Титово Ужице, 3. јул 1961. године – Трг партизана

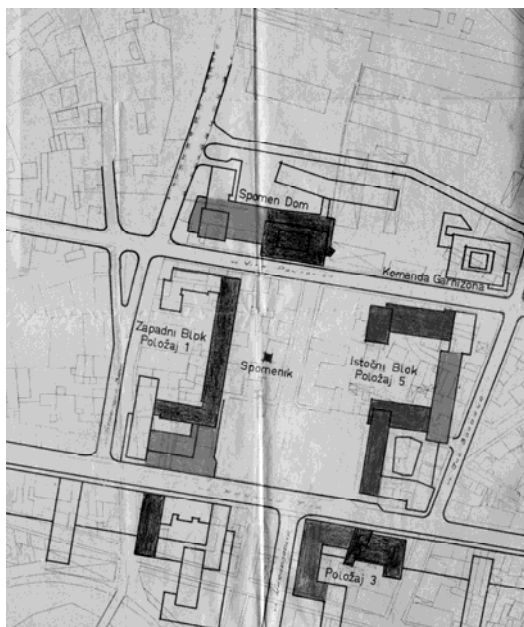
15. Титово Ужице, 3. јул 1961. године – Трг партизана
16. Титово Ужице, 3. јул 1961. године – обраћање
Александра Ранковића присутнима на церемонији
откривања „Маршала“ на Тргу партизана
17. Титово Ужице, 4. јул 1961. године – долазак Јосипа
Броза Тита
18. Титово Ужице, 4. јул 1961. године – обраћање Јосипа
Броза Тита присутнима на митингу у Крчагову
19. Титово Ужице, 4. јул 1961. године – Јосип Броз Тито
на Тргу партизана

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

8.

9.

10.

11.

12.

13.

14.

15.

16.

17.

18.

19.

THE ANTHROPOLOGY OF CITY

the political construction of space

Summary

In the years after World War II, the revolutionary government of Socialist Yugoslavia, which had only begun to take its place at the state stage, began revising the physically (re)constructed, war-torn *space* of the *city* in accordance with the new political, economic and social ambience. The process of *urbanization* in Socialist Yugoslavia (which entails the continuing development of the city - not only its physical appearance, but also the social structure, culture and way of life (Ličina Ramić 2018)), was defined by the dominant and deciding role of politics in the organization of spatial relations. The socialist revolution, embodied in the idea of social conversion, entailed a specific model of urbanization in which the material image of Yugoslav cities, as well as their urban physiognomy, was the result of the principles of egalitarianism and collectivism (Nedućin 2014, 22). Frederick Hamilton (Frederick Edwin Ian Hamilton) thinks that economic expansion, and, consequently, the demographic growth of bigger cities in all socialist states, Yugoslavia included, represented a key point of the strategies of national development. This concept was primarily oriented toward the reduction of the economic dominance of capital cities. Keeping in mind that in the late 1940's, the urban population of Yugoslavia comprised only 21,8%, and that only four cities had more than 100,000 inhabitants (Nedućin 2014, 21), the economic expansion and consequent demographic growth of bigger cities became key instances of the strategy of urban development. Yugoslav cities became "1) strategic junctions of industrial production, as well as cultural and scientific activity, integrated

into a unified socio-economic system, and 2) main regional centers of administration, services and employment, which would activate the surrounding economically backward regions in accordance with socialist principles of equal development on an inter-regional level" (Nedućin 2014, 21).

Along with the physical (re)construction of urban space, the revolutionary government of socialist Yugoslavia "began (re)constructing the symbolic and public spaces of the city" (Радовић 2014, 102). The socialist city in which "Tito sought for the working man an apartment: 'Where the ceiling doesn't weigh on the head, where cars aren't right outside the door, where there are parks everywhere where new houses are built'" (Пава 2017, 315), became a space of "historical memory, political tendencies and a social imaginarius which is represented through a slew of signs and symbols" (Obšust 2014). In the first post-war years, the administrative narratives were clearly dominated by anti-occupier, anti-quisling and anti-monarchist stances (Радовић 2014, 103). The political elite worked firstly to eradicate all ideological elements that originated during the period of occupation, as well as the symbols of the national history of South Slavic peoples and ethnic communities living in the new state, from symbolic and public spaces. Only sporadically, certain persons and events from the Yugoslavian past were kept, if they weren't in contradiction with the new ideology of the single-party socialist system. In the newly built socialist urban space an entire corpus of bearers of *new* political symbols was instituted, and their meanings were reaffirmed and enhanced through their frequent and well-thought-out use within the bulky and all-encompassing system of rituals of socialist Yugoslavia. According to the semantic (cognitive) characteristics of the bearers of the new political symbols, it is possible to differentiate between two categories: the bearers of "*Soviet*" political symbols (which denoted the unity of Yugoslav communists and the "first country of socialism"), and the bearers of "*Yugoslav*" political symbols (that propagated the ideology and justified the rule of the newly established communist regime). After 1948 and the

separation of Yugoslavia from "the main course of the global communist movement led by Moscow" (Радовић 2014, 118), places, regions, persons and other Soviet markers slowly disappeared from public symbolic space of Yugoslav cities. This freed up symbolic real estate in urban public spaces, and enabled the use of political symbols of the new Yugoslav ideology to their very limits. Utilized as a strategy of political indoctrination at the time, the bearers of "Yugoslav" political symbols, can, in accordance with their visual characteristics be divided into two larger groups: *toponyms* and *memorials*. In urban spaces these became "solid factors of integration, the proliferation of their propaganda and promotion of their ideological premises" (Obšust 2018). In other words, in the context of communist ideology, the socialist city became the framework for a *new politically mythologized narrative*. Namely, socialist Yugoslavia transposed its own creation and the beginning of its political biography onto the, more or less, mythical plane of a primordial event - *The people's liberation struggle and the revolution*. The fight against the occupying forces created new "holy" places, new holidays (on par with "red letters"), new "icons", a new "holy government", new "martyrs", new dogmas and new rituals (Васиљевић 1992, 95). It took up a large portion of symbolic public space in Yugoslav cities: city toponyms and memorials recalled the victims of fascism whose struggle was represented as an example of martyrdom and courage, they recalled the dates and places of "great partisan epics", the names of noted revolutionaries... In the mythological sense, special attention was given to the positioning of *Yugoslavia* as a state big and strong enough to be heterogeneous in many ways: economically, socially, ethnically, culturally, linguistically, religiously, historically... "Brotherhood and unity" - the phrase which was the basis for the strategy of the new communist government (the equality of all citizens in socialism), crucial dates from the time of the constitution of the "second Yugoslavia", places or regions which had been joined to Yugoslavia or were still the topic of diplomatic struggle etc., gained symbolic markers in urban public spaces, and were especially numerous in distinctively multiethnic regions (Kosovo

and Metohija, Bosnia and Herzegovina, Vojvodina etc.). In the new politically mythologized narrative, Marshal *Josip Broz Tito* had a central role. A whole spectrum of the bearers of this "Yugoslav" political symbol was formed in order to present the president of FPRY as a singular historical phenomenon to the collective consciousness of the peoples of Yugoslavia. A reflection of this kind of politics became evident when the recommendation of the People's Parliament of FPRY on "naming places, streets, trade organizations, institutions and social organizations" was adopted in 1953. This legislative unequivocally stated that streets and settlements can't be named after living people - except Josip Broz Tito (Радовић 2014, 121). As S. Osmani states in the article 'Concrete Relics of Bygone Yugoslavia Slip into Oblivion', published on the website *Balkan Insight* on June 16th 2011: "Free of the dogmas of Stalinist aesthetics, artists such as Dusan Dzamonja, Bogdan Bogdanovic and Milodrag Zivkovic created extraordinary monuments that have become places of memory of the Communist regime that built them". The builders of modern socialism took up visible space in urban toponymy, as well as monumental heritage. Interactive in every of the four aforementioned groups of "Yugoslav" political symbols (*People's liberation struggle and the revolution, Yugoslavia, Josip Broz Tito and the Communist Party*), displaying *national/state/regional* and *local* contexts, as *permanent* (incorporated into the urban tissue of the city) and/or *appropriate* (those that have purpose only in the ritual use of urban space), the bearers of "Yugoslav" political symbols made up the *monolithic symbolic corpus* of socialist Yugoslavia.

In public city space, "Yugoslav" political symbols were mostly positioned within the extant physical structure of urban space, depending on their *number*, *monumentality* and *the choice of position*. The reasons for this were mostly financial, or, due to the specific topography of the terrain which sometimes didn't allow a more radical physical intervention in the urban structure. If the aforementioned criteria allowed for more radical intervention in urban structure, the formation of new urban space

for political symbols takes various forms - either through transforming already existing spaces, through changing their purpose, or through forming entirely new spaces. Titovo Užice might be the only town in socialist Yugoslavia where the urban structure was entirely reshaped in order to erect a 4,75m tall statue of Josip Broz Tito: *"The place where the monument was supposed to go, and that's the Grain market, couldn't fit into the old configuration, so it was decided that everything would be torn down, and a new architectural plan for the square be sought..."* (m, 81). The way in which the ruling elite (re)shaped the town's physical structure in order to position the "Marshal" in its core was truly revolutionary in every way. Firstly, in the financial sense, positioning the new "Yugoslav" political symbol in the urban center of Titovo Užice was an extraordinary endeavor (the building of the Partisan square cost 1817464833 old dinars); in an *operative* sense (the moving of the inhabitants of the city center of Titovo Užice to new locations, the building over 19154m² of three blocks of buildings with a library, cinema, post office, theater etc.), as becomes socialism, it was the result of the joint effort of construction firms and labor brigades, along with 1232 young people who worked on the site for a total of 2014929 hours; in the *technical* sense, the laying out of the new political symbol was noteworthy as well (the leveling of the terrain); in the *functional* sense, in accordance with contemporary urban practices, the space of the new town square became the center of the urban, social, and cultural life of Titovo Užice, while in the *artistic* sense, the Partisan square set the standard when it came to the aesthetics of urban public spaces. In an article titled "Светска слава ужичком тргу" ("World fame for the Užice square"), published in the online version of *Večernje novosti* on February 22nd 2015, N. Janković states that, during the great exhibition "Serbia, the city as a regional context for architecture" (where great works of Serbian modernism and contemporary architecture from 1920 onward were displayed) in the Ringstrum center in Vienna, the central place was awarded to the unique architectural surroundings of the Town square, as the greatest achievement of Serbian urbanism after World War II. The unveiling of the

monument to Josip Broz Tito, the opening of the Museum of the uprising in 1941. and the rally in Krčagovo on the 20th anniversary of Dan borca (Combatants day) on July 3rd and 4th 1961 in Titovo Užice was attended by 200,000 Yugoslavs (state and political leaders, work collectives, youth organizations, citizen groups etc.) and a large number of foreign officials (heads of diplomatic missions, representatives of religious institutions, foreign military attachés (ambassadors from 24 countries), Charge d'Affairs from 15 countries, delegations of people's liberation armies from 18 countries, representatives of international combatant organizations etc.). As part of the great state ceremony, political speeches were given to the participants of the liberation struggle, the builders of socialism, and the unwavering fighters for peace and progress in the world by Josip Broz Tito, Aleksandar Ranković, Otmar Kreačić and others.

The (re)shaped physical structure of Titovo Užice, and the celebration of the uprising of the peoples of Yugoslavia that was organized in the new urban context were well-thought-out and took place at a time when the ruling socialist establishment faced a slew of both internal and external political issues. Namely, even though, in the 1940's a political unity between the people and their connection to the Communist party of Yugoslavia was achieved, in 1953 it was decided that "the organization as a whole wasn't able to cope with the conditions of the further development of socialist democracy"; in the Letter of the Executive Committee of the Central Committee of the Communist Alliance of Yugoslavia from 1958, there is mention of "contrariness, bureaucratism, the wasting of public funds etc."; certain communists were asked to give up their "narrow and wrongly understood role of propagandists and take up the tasks of solving problems in a more concrete manner"... the inner turmoil was followed by an unfavorable foreign policy situation caused by the crisis regarding the territory and environs of the city of Trieste, as well as the efforts Yugoslavia made to develop a policy of balancing between the blocks (Eastern and Western), and the creation of the doctrine of non-alignment. In order to

keep up appearances at this delicate time, the ruling political elite decided to assemble the Yugoslavs (again) using the "platform of national unity" (Радовић 2014, 94). Aware of the fact that the "strength of a political organization stems not so much from the uniformity of the beliefs of its members, but from the continual ritual display and attestation of membership" (Đorđević 1997, 8), the ruling political institution provided a ritual framework for the manifestation of identity markers of socialist Yugoslavia. An analysis of the formal structural characteristics of the celebration of the armed uprising of the peoples of Yugoslavia shows the specifics of the *internal political communication* (the ruling political institution ↔ the populace). The aim of it is to "in a city which is, itself, a monument to the revolution" re-actualize the primordial event, (re)homogenize the Yugoslav community, consolidate the cult of personality of the president of the FPRY and affirm the cult of the Party. The analysis also shows the specifics of the *external political communication* (Yugoslavia ↔ the international community), the aim of which is to clearly position a coherent group, "us", in relation to the category "them". More specifically, it serves to position the participants of the celebration whose identities encompass the aforementioned symbols, as well as others in relation to the international community.

Finally, the process of (re)shaping the physical structure of Titovo Užice to accomodate a bearer of a "Yugoslav" political symbol demonstrates that in a "city, as an epicentre of political, economic and cultural relations none of us can be indifferent to" (Pava 2017, 308), there is (and it can be located) *political power*. Indeed, political power is the tissue that connects all the important actors of the observed urban transformation: *individuals* (authority figures), *social groups* (who are clearly positioned in the structure of socialist society), and *the state* (in its institutional form) - actors that influence urban processes. That political power is also reflected in the "imperviousness to societal courses, distortions, change and other (by)products of urban production" (Pava 2017, 309), is also evident in the way political

power is distributed in the urban space of Titovo Užice, which only enhanced the instrumentalization of the aforementioned relations and interconnectedness between the participants of urban change. Thus, the basic components of the process of (re)shaping the physical structure of the observed city - decision making, levels of government, conflicts etc., confirm the opinion of Ljubinko Pušić that *"things in the city don't happen according to wishes and needs, but in accordance with the models of the seized political, economic and social power; in accordance with the quantity and quality of urban power in the arena of local"* (Пушић 1997: 374).

.CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.74:711.432(497.11)"19"

316.334.56(497.11)"19"

911.375(497.11 Ужице)"19"

94(497.11 Ужице)"19"

БОГДАНОВИЋ, Бојана, 1980-

Антропологија града : политичко конструисање простора / Бојана Богдановић ; уредник Драгана Радојичић. - Београд : Етнографски институт САНУ, 2019 (Београд : Академска издања). - 198 стр. : фотогр. ; 20 см. - (Посебна издања / Српска академија наука и уметности, Етнографски институт ; књ. 91)

На спор. насл. стр.: The Anthropology of City : the political construction of space. - Тираж 500. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. 163-175. - Регистар. - Summary: The Anthropology of City : the political construction of space.

ISBN 978-86-7587-097-5

1. Ств. насл. на според. насл. стр.

а) Град -- Развој -- Ужице -- 20в б) Ужице -- Урбана култура -- 20в

COBISS.SR-ID 276195340